

Тетяна ВЛКУЛ

“В ЛЬТО 6360. ПОЧА СЯ ПРОЗЫВАТИ РУСКАЯ ЗЕМЛЯ”. ПОЧАТКОВІ СТАТТІ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ ТА НОВГОРОДСЬКОГО ЛІТОПISУ

У цій статті* йтиметься про “початок історії” – перші річні записи Повісті временних літ (ПВЛ) та Новгородського першого літопису молодшої редакції (НПЛ мл). У ПВЛ найраніше датоване повідомлення припадає на 6360/852 р., у НПЛ мл початкову дату “встановлено” на два роки пізніше, 6362/854 р. Зауважено, що окремі відомості й навіть цілі серії річних статей обох літописів від недатованої частини, тобто Вступу в ПВЛ та Передмови у НПЛ мл до 1074 р. частково або повністю співпадають. При цьому, однак, точки відліку хронології неконгруентні. ПВЛ під 852 р. пропонує згадку про воцаріння імператора Михаїла III, за якого відбувся похід русі на Константинополь під проводом Аскольда й Діра (детальніше під 866 р.), та розрахунки років з короткою анотацією різних історичних подій, починаючи від Адама й закінчуючи смертю князя Святополка Ізяславовича (1113). НПЛ під 854 р. заповнена інформацією з часів Михаїла, Кия, Щека та Хорива(!), походу Аскольда й Діра, має навіть звістку про Олега–“воеводу” князя Ігоря.

Різниця дат і змісту літописних повідомлень здавна непокоїла дослідників і, поряд з іншими розбіжностями, прислужилася до виникнення теорії Олексія Шахматова. Уся початкова частина новгородського літопису за Синодальним списком НПЛ (Москва, Державний історичний музей)¹ до 1016 р., для якої відсутні записи старшої редакції, є основою так званої концепції “Початкового зводу”. Згідно з нею, НПЛ мл має відображати ранній київський звід “1090-х” років², тоді як ПВЛ створена “пізніше”, в 1110-х роках. Крім того, у літописних статтях за другу половину IX–X ст. багато запозичень із хронографічних джерел, зокрема, Хроніки Георгія Амартола. Тут

* Моя вдячність за уточнення та цінні зауваження Олексію Толочку, Надії Мілютенко, Павлу Кузенкову.

¹ Цей рукопис – єдиний представник старшої редакції НПЛ (збір. Синодальне, № 786, XIII–XIV ст.). Як підраховано, він не має перших 16 зошитів і починається одразу від середини статті 1016 р. – з викладу про битву князів Ярослава та Святополка.

² “Початковий звід 1090-х років” (тер-

мін О. Шахматова, рос. “Начальный свод”, укр. “Початковий звід” або “Початкове зведення”), не плутати з Початковим літописом – синонімом для самої ПВЛ (фактично, переклад англ. Primary Chronicle). Про гіпотетичний “Початковий звід 1090-х років” як реконструйовану пам’ятку (реальної такої не існує) див.: Толочко О. П. Початкове літописне зведення // Енциклопедія історії України. – Київ, 2011. – Т. 8. – С. 470–471.

творець гіпотези “Початкового зводу”, а за ним Василій Істрин, Олег Творогов та ін. намагалися “розвести” київське й новгородське літописання³. У НПЛ м.л. припускають використання *винятково* “Хронографа по великому ізложенію” (ХВІ) – датованого “ХІ ст.” збірника з ексцерптів Георгія Амартола і деяких інших хронік. Натомість у ПВЛ вбачають вплив повного перекладу Хроніки Амартола, *нарощений* на ХВІ. Не претендуючи на перегляд концепцій, на що потрібен обсяг книги, а ніяк не статті, спробуємо розважитися докладнішим розглядом двох цікавих статей двох ранніх давньоруських літописів. Як побачимо, у НПЛ м.л. справді відшукується ХВІ, але сліди ведуть не до ХІ, а ХІV чи початку ХV ст.

Походження дат 6362 та 6360 рр. Перша загадка київського та новгородського записів – зміщення на два роки у початкових датах: 6360 р. для ПВЛ та 6362 р. для НПЛ м.л. Походження точки відліку ПВЛ здавна пояснювали використанням візантійських джерел та дефектами перекладу⁴ (див. далі), проте тут віддамо традиційну першість НПЛ м.л. і почнемо з 6362 р. Цей рік, як визнано, послуговує індикатором використання ХВІ. Як виникло розуміння того, що на НПЛ м.л. вплинуло хронографічне джерело? Розбіжності хронології двох літописів багато значили для О. Шахматова, який запропонував декілька підходів до вирішення цієї проблеми. Для давніх періодів вчені вираховували дати у зворотному напрямі – від відомих пізніших до раніших. У своїй праці “Хронология древнейших русских летописных сводов” (1897) О. Шахматов припустив, що, коли рахувати від 6496/988 р. хрещення Русі до 6430/922 р., літописець міг спиратися на гаданий “руський” текст – перелік років правління київських князів. Для ранішого ж періоду кінця ІХ – початку Х ст. книжник не мав місцевих джерел і мусив залучати візантійську Хроніку Георгія Амартола. Абсолютна хронологія цього джерела вкрай бідна, переважають індікти та відносні вказівки на роки правління того чи іншого імператора. Тому, природно, привернула увагу одна з небагатьох абсолютних дат – воцаріння імператора Романа 6428 р.⁵

³ Творогов О. В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // Труды Отдела древнерусской литературы (далее –ТОДРЛ). – Ленинград, 1974. – Т. 28. – С. 99–113. Детальніше історіографія викладена: Вілкул Т. Л. Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – “Хронограф по великому ізложенію” // Український історичний журнал. – Київ, 2014. – № 1. – С. 200–232.

⁴ Огляд див.: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление в “Повести временных лет”. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 101 (серед перших позицій вчений назвав тексти святого Димитрія Ростовського, академіка Іоана-Філіпа Круга, Миколи Погодіна, Аріста Куніка та ін.). Для до-

слідників ХІХ ст. чимало значили також ювілейні заходи, зокрема, святкування 1000-річчя російської державності.

⁵ Точніше, у Хроніці Амартола датою позначено “вінчання царицею” дружини Романа, але події сталися до один рік (вересневий чи березневий), у грудні та січні: “декавриа мѣца въ 17 днь и нѣлю праотѣмъ, в црѣкии вѣнецъ вѣнчан быѣ... В леѣ 6428 индикта и геноуариа мѣца въ 6, стѣх бѣговявленіѣх днь, вѣнчаеъ црѣ Феодороу, женоу его црѣцею”. Див.: Істрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1: Текст. – С. 552–553 (далі відкликання до цього видання за схемою: Ам. 552–553).

Припускалося, що усі ранні літописці мали зробити акцент на правлінні імператора Михаїла, за якого стався перший зафіксований в Амартола похід русі на Царгород⁶. Тож, на думку О. Шахматова, укладач Початкового зводу відлічив у зворотній послідовності роки царювання імператорів-попередників Романа до Михаїла і відняв від 6428 р.

“...78 лет, а именно: Константиновых 7 лет, Александров 1 год, Леоновых 25 лет, Васильевых 19 лет и Михайловых 26 лет. Таким образом, для определения года вступления Михаила на престол сводчик из 6428 вычел 78 лет; в результате получился 6350 (842) г. Остановившись на вопросе, в который год Михайлова царствования случился поход Руси, сводчик заметил, что против его в рукописи стояла цифра .ѵ҃. (12); она обозначала главу летописного рассказа⁷... Сводчик принял эту цифру за указание того года Михайлова царствования, когда случилось описываемое событие... Двенадцатым годом Михайлова царствования был 6362 (6350+12), он и выставлен составителем Начального свода в начале его летописного рассказа⁸.”

Здавалося б, логіка бездоганна, однак тут-таки, намагаючись пояснити іншу хронологічну “зарубку” – появу 6360 року в ПВД, О. Шахматов зробив важливе застереження. 6360 р. вираховано з “Літописця вскорі” патріарха Никифора. Вчений припустив, що в одному з рукописів Никифорового літописця сталася помилка в роках царювання Михаїла, від чого їх кількість зменшилася на 10. Такий здогад впливає з іншого числа, вказаного у слов’янських списках Хроніки Амартола. О. Шахматов вважав, що перекладач тексту Амартола мав зробити кореляцію з версією Никифора – дещо своєрідне припущення⁹, викликане намаганням вченого сплести усі

⁶ Це справедливо для ПВД і припускалося для Початкового зводу. Хоча в НПЛ м.в. введення дати з Михаїлом практично не пов’язане, а сюжет про похід русі за його часів є лише однією з багатьох складових статті. Безпосередньо за словами “В лѣто 6362. Начало земли Руской” вписано про Кия, Щека та Хорива(!), до чого ще доведеться повернутися.

⁷ Номери глав справді проставлені у Крилиці (оглавленні Хроніки Амартола) та списках повного перекладу Хроніки, О. Шахматов відкликається до одного з відомих списків, Ундольського № 1289 (на цей час перший слов’янський переклад Хроніки Амартола ще не був виданий).

⁸ Шахматов А. А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1897. – Март. – Ч. СССХ, № 4. – С. 463–482. Перевидане у: Шахматов А. А. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 1, кн. 2. – С. 7.

⁹ О. Шахматов виходив від міркування про якийсь невідомий список, де допущено помилку, а далі – припущення, що в перекладі зроблено аналогічну помилку, тому що перекладач звирявся з “Літописцем вскорі” патріарха Никифора: “В списке Никифорова летописца, бывшем в распоряжении второго редактора, была та особенность (вызванная опискою русского писца), что годы соправительства Михаила с матерью и сестрою определялись на 14 (.дї.), а только 4 (.д.). (прим. 1). На основании такого списка Никифорова летописца, очевидно, исправлено в России или Болгарии число лет этого соправительства в Хронике Амартола: вместо 15 (как в греческом и сербском переводе) явилось 4”. Шахматов А. А. Хронология... – С. 15, прим. 1. До речі, як у короткій, так і просторій слов’янських версіях “Літописця вскорі” цієї гіпотезованої помилки немає. Див.: Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов

аргументи в одну павутину¹⁰. Усе ж, в Амартола період правління “Михаїла з матір’ю” справді позначений не як .д̄. (“14”), а .д. (“4”) роки. Не тільки часи правління імператорів, а й рубіж 6428 р. узяті не з Никифорового літописця, а Хроніки Амартола. Це, у свою чергу, означає, що відрахувати треба було не “78” років, а “68”. Тоді арифметика збивається: $6428 - 68 = 6360 + 12 = 6372!$ При цьому, О. Шахматов ніде не вказав, що укладач Початкового зводу мусив знати грецький оригінал Амартола¹¹.

У наступній статті “Начальный Киевский летописный свод” (1900) вчений вже звертається не до повного перекладу Амартола, а хронографічних компіляцій, відомих як списки Троїцького хронографа, одного з представників “родини XVI”. Це кодекси Троїцький № 728 та Ундольського № 1 (обидва – Москва, Російська державна бібліотека, далі – РДБ). О. Шахматов знову запропонував зворотній відлік від 6428 р., але вказав уже інше число – не “78”, а “66”.

“...составитель Начального свода получил сумму 66 лет (курсив тут і далі мій – Т. В.) и, отняв от 6428 цифру 66, получил в результате 6362 г. как год вступления Михаила на царство”.

Так в основному тексті статті, до чого, втім, зроблено примітку:

“Вместо ожидаемой суммы в 68 (Константин до Романа 7 лет, Александр – 1 год, Леон 25 лет и 8 месяцев, Василий – 19 лет, Михаил с Василием – 1 год и 4 месяца, Михаил один – 10 лет, Михаил с матерью Феодорой – 4 года): очевидно, не были приняты во внимание месяцы и, может быть, опущен один год совместного царствования Михаила с Василием”¹².

Свій спосіб розмірковування О. Шахматов запозичив від Аріста Куніка, але той робив розрахунки для пояснення тексту ПВЛ¹³. Відтак, віднімаючи точно

без толкований. – София, 1987. – Т. 2. – С. 228; Степанов Н. В. Летописец вскоре патриарха Никифора в Новгородской кормчей // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – 1912. – Т. 17, кн. 3. – С. 320. У “Літописці вкратце” – переробленні “Літописця вскоре” в Ізборнику 1073 р. (запозичення з якого простежуються у ПВЛ) – також “14” років, а не “4”. Ізборник Святослава 1073 г. – Москва, 1983. – Кн. 1: Факсимильное воспроизведение текста. – Л. 266а. Тобто, припущення О. Шахматова, не засновані на свідченнях рукописів, не підтвердили їх і наступні дослідження.

¹⁰ Арістов В. Ю. Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку XX ст.: методологія, ідеї, традиції. – Київ, 2014 (дис. на здобуття наукового ступеня к. іст. наук, на правах рукопису).

¹¹ Усе сказане має на увазі саме пер-

ший давньослов’янський переклад Хроніки Амартола, тобто, “Временник”, а не “Лѣтовник”. Тут бачимо лише “4” роки співправління Михаїла з матір’ю Феодорою. У грецькому оригіналі число вірне, “14”: δι’.

¹² Як бачимо, тут уже зроблено корекцію на 4, а не 14 років правління Михаїла з матір’ю, однак саме у примітці вчений зізнався, що повна сума має дорівнювати 68 рокам: Шахматов А. А. Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – Москва, 1900. – С. 1–9. Цит за: Его же. История... – С. 177, прим. 1.

¹³ Крім того, вчений реконструював не такий протяжний ланцюжок років царювання: Куник А. А. Хронологические ошибки Нестора вследствие неяс-

вираховані, без пропуску “місяців та року”, “68” років, отримуємо саме 6360 р., а не 6362 – дату ПВЛ, а не НПЛ мл(!). При цьому ПВЛ не могла репрезентувати “Початковий звід”, оскільки саме у статті 6360 р. розрахунок, розпочатий від Адама, закінчується смертю Святополка Ізяславовича (1113)¹⁴. Зрозуміло, така хронологічна позиція не могла бути відомою під час гіпотетичного “творення Початкового зводу” 1090-х років. Отже, знов у методі виявилося напруження через спробу дійти дати 6362 р. “насильством над текстом”.

Нарешті, у статті “Толковая паляя и русская летопись” (1904) з третьої спроби О. Шахматов знайшов справжнє джерело. Ним виявилася “хронографическая паляя полной и сокращенной редакции” або “хронограф соединенный с палеей”. Тобто, те, що зараз називаємо двома хронографічними палями – Повною та Короткою. Вчений визнав невдалими свої попередні підходи¹⁵. Тепер перед ним вималювалася інша перспектива.

“Если мы обратимся к хронографической редакции Палеи, то увидим, что из нее легко было извлечь не только 6428, но и 6362 г., а именно здесь (см. все списки полной, а также и сокращенной редакции), тотчас после

ной системы. – Санкт-Петербург, 1864. Вказано у: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г. – Москва, 2003. – С. 162, прим. 1. А. Кунік відлічив від початку правління наступного за Михаїлом імператора – Василя у зворотньому порядку роки правління та співправління Михаїла. Схема О. Шахматова тут краща, бо докладну дату воцаріння Василя літописцеві, знов-таки, потрібно було обрахувати за індиктами та роками правління інших імператорів, у Хроніці Амартола її немає.

¹⁴ За ультраберезневим роком, який зберігся у списках Лаврентіївської групи (Лаврентіївський, Радзивілівський, Академічний, далі: ЛРА) – 6622/1114 р. Нагадаю, розрахунок років у першій статті ПВЛ починається від Адама, охоплює головні події всесвітньої історії, тобто, вихід Мойсея, Давида, Соломона, полон Єрусалима, Олександра Македонського, народження Христа, воцаріння Костянтина Великого, зупиняється на воцарінні Михаїла, а далі йдуть роки правління київських князів: “а от перваго лѣта Михаилова . до перваго лѣта Олгова рускаго князя... а от смрти Ярослави (Мудрого, 1054 р. – Т. В.) до смрти Стополчи...”. Див.: Лаврентьевская летопись // Пол-

ное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 18 (далі відкликання до цього видання за схемою: 18Л). Детальніше про розрахунки у статті ПВЛ 6360 р. див. далі.

¹⁵ “Раньше я думал, что 6428 г. русскому летописцу можно было извлечь из того сокращенного извода текста Амартола, который читается... напр., в хронографе Троице-Сергиевской лавры... № 728... Но если 6428 г., как год нападения Руси на Царьград, легко объяснить..., то 6362 г. – год первого похода Руси на Царьград – выводится из этого извода лишь с известною натяжкой (курсив мій – Т. В.), а именно приходится предположить, что составитель Начального свода, отправляясь от 6428 г., высчитал годы царствований предшествующих императоров до Михаила... и что при этом он по той или другой причине ошибся на одну или две единицы”: Шахматов А. А. Толковая паляя и русская летопись // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. 1. – С. 199–272 (передрук: Его же. История... – С. 275–276). Тут повторено примітку попередньої статті 1900 р. Знов у зворотньому відліку від 6428 р. перераховані роки наступних імператорів, вказано, що сума має бути “68”, і щоб домогтися “66”, треба не враховувати місяців та одного року співправління: там же. – С. 276, прим. 2.

известия о вступлении на царство императора Михаила, указано, что во второе лето царства его (курсив автора – Т. В.) была крещена Болгарская земля и переведены книги от греческого языка на словенский... в 6363 г. при Борисе князе болгарском. Отсюда легко было вывести ошибочное заключение, что Михаил вступил на престол в 6362 (854 г.)¹⁶.

Остання спроба, коли 6362 рік вираховано від “другого року Михаїла” з тексту хронографічних палей, виявилася остаточною. Логіка була простою і зрозумілою: якщо на 2-ге літо охрещена Болгарська земля і це 6363 р., тоді царювання почалося на рік раніше, у 6362 р. Заважило й те, що Палея “полной и сокращенной редакции” вважалася древнім авторитетним джерелом. Версія закріпилася. У “Разысканиях...” О. Шахматова (1908) про дату 6362/854 р. з НПЛ мл=Початкового зводу вчений написав буквально так: “...оказываются в теснейшей связи со вставленными... в своде отрывками... Хронографа. Так, первый год Начального свода (6362) обозначает начало царства императора Михаила... Он извлечен из того краткого вида Хронографа, который дошел до нас в соединении с Палеей”¹⁷.

Це рішення стало основним і в наступній історіографії. О. Творогов у статті 1974 р. “Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению” навів текст із ХВІ, “каким он предстает перед нами в хронографической палее и Троицком хронографе (тут і далі курсив мій – Т. В.)”. Щоправда, тут-таки зроблено примітку: “в Троицком хронографе этот фрагмент отсутствует”¹⁸. Через два роки у статті “Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий)” О. Творогов знову зацітував Повну палею, відкликаючись до “хронографічної копії” й ототожнивши її з ХВІ. Однак цього разу він зазначив: “в Троицком хронографе текст тот же”¹⁹. Як побачимо далі, вірною є теза попередньої статті 1974 р. Потрібний фрагмент про “друге літо царювання Михаїла” читається лише у хронографічних палей і відсутній у Троицькому хронографі.

У наступних дослідженнях питання походження дат у зв’язку з хронографічними копіями спеціально не розглядалося. У сучасних спробах пояснення літописних обрахунків (див., наприклад, праці Сергія Циба та ін.) відношення до хронографії, як правило, оминається, хоча наведені цікаві думки та корисні історіографічні огляди²⁰. Петро Стефанович нещодавно

¹⁶ Далі вчений ще уточнив, чому “ошибочное” – тому що реальна хронологія царювання Михаїла з цими датами не збігалася через помилку в 10 років (цей імператор почав правити у 842 р.). Див.: Шахматов А. А. Толковая палея... – С. 276.

¹⁷ Шахматов А. А. Разыскания... Цит. за: Его же. История... – Санкт-Петербург, 2002. – Т. 1, кн. 1. – С. 83–84.

¹⁸ Творогов О. В. Повесть временных лет... – С. 103, прим. 22.

¹⁹ Его же. Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический коммен-

тарий) // ТОДРЛ. – 1976. – Т. 30. – С. 9, прим. 37. Є ще одна деталь. Розглядаючи дату 6360 р., вчений відкликався до статті О. Шахматова “Киевский Начальный свод...”, але цієї цитати у вказаній статті немає – дата 6360 там не згадана взагалі (вона аналізується у попередніх і наступних роботах): там же. – С. 9, прим. 36.

²⁰ Див., наприклад: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 100–106; Чернов А. Ю. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // Княжа доба: історія і

поставив амбітну мету з хронологічної сітки перших статей НПЛ мЛ вивести ПVL. Однак з невідомої причини він випустив власне початкові роки: 6362 НПЛ мЛ та 6360 ПVL, відкликавшись лише до статті Олексія Гіппіуса, який, у свою чергу, відкликався до праці О. Творогова²¹.

Отже, звернемося до текстів. З доступних нам чотирьох ранніх пам'яток “родини XVI”, що виникли до середини XV ст. – Троїцького хронографа, Повної й Короткої хронографічних палей та Еллінського літописця 2-ї редакції (далі: ЕЛ-2), дату 6363 р. мають *тільки* хронографічні палей. Під цим роком у них читаємо про хрещення землі Болгарської²². Відповідного повідомлення бракує в рукописі Троїцького хронографа²³ та ЕЛ-2. Число запозичене зі “Сказання о письменех” Чорноризця Храбра, де дату співвіднесено з утворенням слов'янської грамоти²⁴. “Сказаніє” дало матеріал для різноманітних пізніших перероблень, зокрема, “Прибавлення к палее”²⁵. Проте у Чорноризця Храбра не сказано про “друге літо” Михаїла, читаємо лише: “въ врѣмена Михаїла цесаря грѣчьскаго”. Що це вираз не випадковий, засвідчує споріднений йому текст “Прибавлення...”, де: “въ дѣни Михаїла...”²⁶. Текстуально близький

культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 19–36. Іноді також трапляється плутання. Так, Андрій Чернов “злив” усі літописи в один наратив, змішуючи дати і події 6362 р. з НПЛ мЛ та 6360 ПVL і перетворюючи обидва літописи на “Начальный свод” із початковою датою 6360 р.(!). Нагадаю, що О. Шахматов вважав за потрібне пояснювати дату 6362 р. й що стаття 6360 р. у ПVL має звістку про смерть князя Святополка Ізяславовича 1113 р., тому автор концепції не розглядав її як ранню складову Початкового зводу. А. Чернов намагався пояснити виникнення дати 6360, виходячи з ідеї С. Циба про використання у Давній Русі одночасно різних “ер” і додаючи реконструйовані помилки під час переведення глаголичної системи позначень цифр у кириличну. Таке “принагідне” використання однієї ери для однієї дати, а іншої – для другої – дозволяє пояснити багато речей, однак за відсутності системи подібні обчислення неможливо верифікувати. Крім того, автор додав також дуже пізні відомості, наприклад, про “Вадима Хороброго” з Никонівського літопису, та ін.

²¹ Враховуючи, що у НПЛ мЛ йдуть: 6362, а далі 6428 (проміжок – 68 р.!) – 6429–6430 рр., це цікаве рішення. Стефанович П. С. Сказание о призвании варягов или Origo gentis russorum? // Древнейшие государства Восточной Европы 2010. – Москва, 2012. – С. 535–536. Див.

також: Гиппиус А. А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова. – Москва, 2006. – С. 85. О. Гіппіус відкликався до О. Творогова, не зупиняючись на роботах О. Шахматова і не аналізуючи, хоча б якнайкоротше, джерела.

²² Творогов О. В. Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. – С. 259. Йдеться про фрагменти Повної хронографічної палей, № 417 та 418, за нумерацією О. Творогова (Коротка палей підведена у різночитаннях, фр. 417 із Повної палей відповідає фр. 266 у Троїцькому хронографі).

²³ Троїцький № 728, арк. 391b-с. У другому повноцінному списку Троїцького хронографа (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, далі – РНБ), НСРК (Новое собрание рукописной книги) F15 відсутнє закінчення, цей фрагмент випущений.

²⁴ До цього люб'язно привернула увагу Надія Мілютенко.

²⁵ Комплекс різноманітних дрібних статей, котрий отримав окрему дослідницьку назву “Прибавление к палее”, вміщений після Повної палей.

²⁶ Див. “Прибавление к палее”, за списком Рум'янцевський № 453 (РДБ): “в лѣтѣ .ѣс. тѣ. (6303!) Константѣнѣ филосоѣ наричѣмыи¹¹ Кирилѣ . створи¹ грамо¹ словесныи¹¹ языко¹¹ глѣмоу литицю во дѣни Михаїла¹ прѣя грѣчкаго

НПЛ мл вираз “въ 2-е лѣтѣ цѣртва сего крѣсна быс Болгарская земля” знаходимо в іншому джерелі – просторій редакції “Літописця вскорє” патріарха Никифора з літописними доповненнями, доведеними до 2-ї чверті XIII ст.²⁷ Проте в “Літописці” цю звістку вміщено після згадки про наступника Михаїла, Василя й дату подано зовсім іншу: 6377 р.²⁸ Отже, щоб отримати число років НПЛ мл, виводячи 6362 з 6363=“другого літа царювання Михаїла”, потрібна контамінація двох джерел, “Сказанія” Черноризця Храбра та просторої редакції “Літописця вскорє”. Див. табл. № 1а та 1б (використані для контамінації вирази виділено bold, відмінні дані в обох джерелах підкреслено).

Табл. 1а:

Повна паляя	Коротка паляя	Троїцький хронограф, арк. 391b-с	Хроніка Амартола, Ам.503.1–3	ЕЛ-2, с. 445
По Феофилѣ же царствова Михаилъ сынъ его съ матерію Феодорою. лѣт 4 а единъ лѣт 10. а с Василиемъ лѣт 10.	=Полная паляя	По Феофилѣ же цѣртова. Михаилъ снѣ его съ матерію Феодорою. лѣт 4 . а единъ 10 лѣт. а с Василиемъ. лѣт 1 и мѣци 4. ²⁹	По Феофилѣ * цѣртова Михаилъ, снѣ его, <u>исправити оставлен быс</u> с мртію Феодорою <u>цѣркы</u> . <u>скипетръ</u> . <u>цѣртова с. мрью свою</u> лѣта 4, а единъ лѣт 10, а с Василиемъ лѣто едино и мѣця 4.	По Феофилѣ же царствова сынъ его Михаила , <u>исправити оставленъ</u> . <u>бысть</u> с матерію Феодорою <u>царьскихъ скипетръ</u> . <u>И. царствова с. матерью свою</u> 4 лѣта ³⁰ .

и во дни князя Люри^к негородска(!) его * снѣ^м Рускаа земля преиде”. Зведений текст у Н. Милютенко: “в лѣто 6303 Константина Философа нарицаемый Кирилъ створилъ грамоту словенскимъ языкомъ, глаголемую литицо, въ дни Михаила царя гречьскаго и въ дни князя Рюрика Новгородскаго, его же сыномъ Рускаа земля прииде”. Як відзначила дослідниця, дату зіпсовано у всіх списках, втрачене число десятиліть, тобто, з цього джерела також, зокрема, неможливо вивести 6363. Див.: Милютенко Н. И. Слово о русской грамоте и крещении Владимира // Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века Исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. 3. – С. 353.

²⁷ Старший список цієї редакції зберігся у Новгородській Синодальній Кормчій 1281 р., див.: Вилкул Т. Л. Ладога или Новгород? // Palaeoslavica. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – Т. 16, no 2. – Р. 272–280.

²⁸ Степанов Н. В. Летописец вскорє... – С. 316. Та ж редакція і в додаткових статтях на закінченні Новгородського IV літопису та ін.

²⁹ Як уже відзначено, в НСРК F15 далі текст відсутній. Прочитується фрагмент: “по умертвию же Васильевъ... вся исповѣда ми съвѣщаная” (пор. Ам. 527.1–532.12).

³⁰ Про те, що Михаїл сам царював 10 років – в ЕЛ-2 далі. Див.: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 453.

³¹ Текст “Сказанія” Черноризця Храбра за “Лаврентієвським збірником” 1348 р.

Табл. 1b:

Повна палея	Коротка палея <i>перестановка:</i>	Тр	Ам	ЕЛ-2	“Сказаніе о письменехъ” ³¹	“Літописецъ вскоре” у Синодальній Кормчій
И при сего царствии въ 2 лѣто царства его крещена бысть Болгарскаа земля и преложиша книги отъ греческа языка на словенскыи . Кирилъ философъ . с Мефодіемъ в лѣто 6363 при Борисѣ князи болгарьстѣм.	В лѣто 6363. [при Борисѣ князи болгарьстемъ при Ростиславѣ князи моравьсти и Костели князи латиньстѣ.] ³² И при сего царствии въ 2 лѣто цѣртва его . крѣсна быѣ земля Болгарская . и прѣложиша книги от греческа языка на словенескъ . Курилъ философъ с Мефодіемъ .	-	-	- ³³	...аще въпросиши, въ кое врѣмя, то вѣдятъ и рекутъ: яко <u>въ врѣмена <u>Михаила црѣ</u></u> грѣчьскаго, и Бориса княза <u>българского,</u> и Растица княза моравьска, и Коцелѣ княза блатенска, въ лѣта же отъ сзданиа въсего мира 6363.	по Михаиле црѣ <u>Василии де¹ 18</u> и м ^с ць <u>11</u> въ 2.е лѣ^т цѣртва сего крѣсна быѣ Болгарская земля . а от Адама де¹ 6377 въ <u>12 лѣ^т цѣртва</u> его <u>Рюрикъ оумре</u> . дасть княжение . Олгови сродникоу своемуу . и сна малаго Игоря

Як бачимо, у Троїцькому хронографі, ЕЛ-2³⁴ та основі обох цих компіляцій-повному перекладі Хроніки Амартола фрагмент про охрещення

https://docs.google.com/file/d/1WfVv7OmLUlaon5mhRMMY39Ph1cahnf5aACEvJaaSKG9I2RfnpFD8zTlg_J-A/edit?hl=en. З різночитаннями див.: *Вилинский С. Г.* Сказание Черноризца Храбра о письменах славянских. – Одесса, 1901. – С. 44–45.

³² Цього уривка немає у Короткій палеї Срезневського (БАН, арк. 211), однак О. Творогов відзначив його присутність у списку Погодінський №1434 (РНБ).

³³ У ЕЛ-2 хрещення болгар датоване 6371 р. (Летописец Еллинский и Римский. – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 1: Текст. – С. 453), далі воно ще раз згадане в “Повести о латынех” (там же. – С. 461), де текст інакший, дата відсутня: “По смерти

Феофила царя иконоборца при благочестивии царици Феодорѣ... съ сыномъ своимъ Михаиломъ царемъ. И во дни сихъ благочестивыхъ царицъ прииде Борисъ князь болгарьскыи, прося отъ сихъ царицъ святое крещеніе...”.

³⁴ У ЕЛ-2, як уже вказано, в цьому місці численні ампліфікації, оповідання розбите на кілька. Втім, розірваним виявився навіть фрагмент з Ам.503.1–3, де йдеться про роки царювання Михаїла, самого та зі співправителями (“Царствова с материю... 4 лѣта”: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 445), а (“един 10 лѣт” (там же. – С. 453). Проте відповідника Палеям немає.

Болгарської землі відсутній. Безпосередньо після вказівки на роки царювання Михаїла, Ам.503.1–3, у Троїцькому вміщено продовження з Ам.503.8: “(...а съ Василиємъ лѣт 1 и мѣци 4) Феодора же та бяше вѣрна и простославна...”. Запозичено близькі фрагменти Хроніки Амартола, розділені лише кількома рядками. Цей же текст після інтерпольованого запису про хрещення Болгарської землі й у Повній та Короткій палеях³⁵.

Отже, початкову дату НПЛ мл 6362 р. можна виводити з 6363 р. – “2-го лѣта” царювання Михаїла, спираючись не на все коло пам’яток “родини XVI”, а лише на дві хронографічні палеї. З 4-х ранніх пам’яток цієї родини, що дійшли до нас, Троїцький належить до “2-ї редакції”³⁶, решта компіляцій – до “3-ї редакції”. Тобто, ми можемо залучати лише частину текстів *пізньої* редакції XVI, що виникли у XV ст.³⁷ Повна та Коротка палеї мають спільні інновації, а, відповідно, їхні додаткові відомості не свідчать про сходження до XVI загалом. Можна заперечити, що від Троїцького хронографа на цій ділянці залишився, фактично, один повноцінний список (з двох), тоді як ЕЛ-2 значно перероблений і доповнений новими джерелами. Існує можливість того, що фрагмент міг бути втраченим. З іншого боку, хронографічні палеї пов’язані одна з одною тісніше, ніж інші тексти “родини XVI”³⁸. Що прикметно, виклад, близький до Троїцького, відображений в одній з пізніх компіляцій цього кола, хронографі “особого вида 1691 г.”. В ньому теж відсутнє повідомлення про хрещення Болгарської землі. На загал, композиція подібна до Троїцького хронографа: “По Феофилѣ царствова Михаилъ, сынъ его, с матерію своею Феодорою лѣтъ 4, а единъ лѣтъ 10, а с Василиємъ лѣто единомъ і мѣсяцы 4. Феодора же та бяше вѣрна и простославна...”³⁹. Звичайно, текст дуже пізній, проте він належить до кола XVI і підтримує припущення про наявність вставки про хрещення Болгарської землі лише в групі Палей.

³⁵ Повна палея, фр.419, за описом О. Творогова. За списком Погодінський № 1435: “Феодора же Михаила црѣ мати та бяше вѣрна...” (арк. 440).

³⁶ “Перша редакція XVI” не дійшла. О. Творогов писав, що вона відображена в ранніх літописах: *Творогов О. В. Древнерусские хронографы...* – С. 46–50 (та ін.); *Его же. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Еллинский и Римский.* – Санкт-Петербург, 2001. – Т. 2: *Комментарий и исследование О. В. Творогова.* – С. 152.

³⁷ Датування Повної палеї, як і багато інших питань історії хронографії, викликає суперечки, однак останнім часом Євгеній Водолазкін навів переконливі докази на користь того, що Повна палея виводиться від Барсовської палеї (та є ніби “чернеткою” цієї компіляції). У свою чергу, Барсовський список № 619 (ДІМ) датується кінцем XIV –

початком XV ст.: *Водолазкин Е. Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палеинных текстов) // Русская литература.* – 2007. – № 1. – С. 3–23 (зокрема, с. 20–22); *Его же. Как создавалась Полная Хронографическая Палея. Ч. 1 // ТОДРЛ.* – 2009. – Т. 60. – С. 327–353. У Короткій палеї присутня вставка про покликання варягів із доповненням з версії повного перекладу Хроніки Амартола однієї з пізніх груп (див. далі).

³⁸ В описі складу хронографічних палей у своїй книзі “Древнерусские хронографы” О. Творогов навіть не робив два різні переліки статей. Він розписав окремо початок Короткої палеї, а далі відзначив, що Коротка найчастіше збігається з Повною, обумовлюючи відмінності у примітках.

³⁹ *Анисимова Т. В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.* – Москва, 2009. – С. 383.

Що стосується ПВЛ і дати 6360/852 р., дані тут, як то часто буває з ранніми джерелами, менш певні. Власне кажучи, найбільше обґрунтованою видається друга з гіпотез О. Шахматова, хоча він бачив зовсім інше її застосування. Повторюся: намагаючись пояснити дату НПЛ м.л. 6362 р. і розвиваючи думку А. Куніка, О. Шахматов продовжив низку відліку років візантійських імператорів, провівши її від воцаріння Романа 6428 р. назад до Михаїла III. Враховуючи помилку в тексті Амартола, тобто правління Михаїла разом з матір'ю Феодорою не “14”, а “4” роки, вчений отримав точну суму 68 р. Він намагався домогтися дати “66” років, бо застосовував зазначену гіпотезу для пояснення хронології НПЛ м.л., але це потребувало “не враховувати” місяці та рік співправління одного з імператорів. Без штучних корекцій отримуємо акурат “68” років: 6428 мінус 68 дорівнює 6360 р. (див. вище). Крім того, в іншому місці дослідник пропонував вірогідний вплив числових викладок “Літописця вскорє” патріарха Никифора. У статті ПВЛ 6360 р. вміщено розрахунок років від створення Адама до смерті київського князя Святополка Ізяславовича. З нього випливає, що від Адама до потопу було 2242 р., від народження Христа до Костянтина Великого 318 р., а від Костянтина до Михаїла 542 р. (від Н.Х. 860 р.)⁴⁰. В останньому випадку складність полягає у тому, що деякі числа та імена імператорів, узяті за репери, не завжди збігаються⁴¹ (див. далі). Зараз запропоновано складні розрахунки із застосуванням різних “ер”: александрійської, візантійської, антиохійської...⁴², однак несуперечливої системи поки не знайдено.

Як видається, варто звернути увагу на те, що каркасом перших статей ПВЛ слугують “круглі” дати, які від Творення Світу закінчуються на “0”. У літосчисленні від Н.Х. за традиційною константинопольською ерою це буде “...2” (х-5508).

8360/852 – воцаріння Михаїла і початок історії Русі, 17Л.

8370/862 – покликання варягів, початок “князівської династії” Рюрика, 19Л.

8390/882 – Олег прямує на південь, вбиває Аскольда і Діра і вокняжується в Києві, утвердження династії на півдні, 22Л.

6420/912 – мир Олега з греками, 32Л, смерть князя, 39Л.

Необхідно враховувати й те, що вказівки на індикти у перших статтях не походять з Хроніки Амартола і видають активність укладача ПВЛ. Відтак, дуже ймовірно, маємо справу з конструйованою штучною хронологією і насадженням подій на каркас із круглих дат.

⁴⁰ 17–18Л, детальніше див. далі. *Шахматов А. А. Хронология... – С. 15; Его же. Исходная точка летосчисления Повести временных лет // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1897. – СССХ. – С. 217–222; Его же. Повесть временных лет и ее источники // ТОДРЛ. – 1940. – Т. 4. – С. 47, 65.*

⁴¹ Напр., *Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 65.*

⁴² Так, припускається, що підсумувавши роки правління попередніх Михаїлу III імператорів, літописець отримав зайві роки, але користувався антиохійською ерою (де треба додавати до дат від Н.Х. 5500, а не 5508 років, як за константинопольською), що дало в сумі 6360 р.: *Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 101–103.*

Статті 6362 та 6374 рр.: похід Аскольда і Діра. Однією зі складових великої статті НПЛ мл 6362/854 р. є опис походу русі на Царгород. У ПВЛ коротке відсилання до цього епізоду має перша річна стаття ПВЛ 6360/852 р., але власне опис походу “Аскольда и Дира” київський літопис вміщує під 6374/866 р. В обох зводах використано текст Хроніки Амартола, Ам.511.10–21. Цей похід відображений також в інших грецьких і латинських джерелах, де його, однак, не співвіднесено з Аскольдом та Діром. Похід насправді повинен датуватися 860 р., йому присвячена чимала література⁴³. Нас зараз цікавить одне конкретне питання: оцінка впливу на сюжет хронографічних текстів. Починаючи від Павла Строева⁴⁴ й закінчуючи О. Шахматовим⁴⁵, у ПВЛ 6374 р. вбачали запозичення з повного перекладу Амартола. Лише В. Істрін кваліфікував цей текст як включення з ХВІ, проте відніс до ХВІ усі цитати з Амартола у ПВЛ, окрім фрагментів про розподіл землі між синами Ноя та про Аполонія Тиянина⁴⁶. О. Творогов “повернув” деякі із запозичень з Амартола до повного перекладу Хроніки, повніше врахувавши склад текстів “родини ХВІ”, однак не зміг визначити, яке джерело відображене в повідомленнях про Аскольда і Діра ПВЛ 6374 р. та НПЛ мл 6362 р.

“Рассказ о походе на Царьград Аскольда и Дира... читается и в Хр. по ВИ и в Хр. Амартола (так у роботі позначений ХВІ та Хроніка Амартола – Т. В.), причем в обоих источниках текст тождествен, поэтому установит, откуда был извлечен этот рассказ ПВЛ, трудно. Примечательно, что рассказ этот читается в НПЛ в сокращенном пересказе. ... Мы не можем доказать, что рассказ Начального свода восходит именно к Хр. по ВИ, а не к Хр. Амартола, поскольку, как сказано, *тексты в обоих памятниках тождественны*” (курсив – Т. В.)⁴⁷.

У наступній літературі питання докладно не розглядали, свідчення хронографічних джерел не перевіряли.

На противагу тому, що вважав О. Творогов, існує можливість уточнити безпосередні джерела обох літописів. Передусім, можна з певністю стверджувати, що в НПЛ мл відображено ХВІ. Саме у текстах “родини ХВІ” поєднано в *цілісну композицію* фрагменти, у повному перекладі Амартола розділені кількома аркушами⁴⁸. Це відомості про імператора Михаїла та

⁴³ Бібліографію та розгляд джерел див. наприклад: Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь... – С. 3–172; Его же. Из истории начального этапа... – С. 73–81.

⁴⁴ Строев П. М. О византийском источнике Нестора // Труды и летописи Общества истории и древности Российских. – 1828. – Ч. 4, кн. 1. – С. 170, 182.

⁴⁵ Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники... – С. 48–49.

⁴⁶ Истрин В. М. Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1922. – Т. 2:

Греческий текст “Продолжения Амартола”. Исследование. – С. 357–358.

⁴⁷ Творогов О. В. Повесть временных лет и Хронограф... – С. 106.

⁴⁸ Аналогічний випадок вирахував О. Шахматов для іншого повідомлення – статей 6428/920 р. у НПЛ мл та 6449/941 р. у ПВЛ. Описується похід князя Ігоря на Царгород, але на НПЛ мл вплинув ХВІ, де безпосередньо поєднано в один текст фрагменти, розділені у повному перекладі Хроніки Амартола кількома аркушами: повідомлення 6428 р. про воцаріння Романа (звідкіля дата) та похід русі

його матір, яка “проповідала поклоніння іконам” (повернула вшанування ікон після 2-го етапу іконоборства) “у перший тиждень посту”, Ам.503, та про похід русі за часи правління Михаїла, Ам.511. Вони прямо поєднані у Троїцькому хронографі та Повній і Короткій палеях, єдине – між Ам.503 та Ам.511 вставлено зв'язку “по сихъ же”⁴⁹. Виняток становить ЕЛ-2, де текст розбито численими ампліфікаціями⁵⁰. У НПЛ мл бачимо Ам.503.1–2, 503.20–21 та 511.12–21 з деякими доповненнями, про які далі. У текстах “родини XVI” витяги як з першого, так і з другого фрагмента Хроніки Амартола об'ємніші: Ам.503.1–3,8,18–21 – Ам.511.7–21. Оскільки версії дещо розходяться, наводжу спершу за списком Троїцький № 728, арк. 391с-d, з варіантами з Повної хронографічної та (на початку) Короткої палеї⁵¹, щоб далі не звертати уваги на пізні індивідуальні різночитання, маючи можливість спиратися на реконструйований текст їх протографа⁵²:

Троїцький хронограф: “(=Ам.503.8, 18-21) Феодора же та бѣше вѣрна и протославна⁵³ . вѣвела же вѣ стѣихъ Феодосия . мниху соуцоу . и постави патриархоу⁵⁴ . вся же епискоупи Феофиломъ {заточеныя . и}⁵⁵ вѣ оземствіе посланыя [введе]⁵⁶ . и вся съвокупившю протославноу вѣроу

на греків. При цьому вірною є дата ПВЛ. Докладніше див.: Вилкул Т. Л. “Посла князь Игорь на грекы вои...”. Источники статьи 6428/920 г. Новгородской первой летописи младшего извода о походе руси на Константинополь (друкується).

⁴⁹ У повному перекладі Хроніки Амартола безпосередньо перед оповіддю про похід русі немає ніяких слів впровадження, новий сюжет лише позначено номером глави, “12” (.ві., принаймні так у відомому списку Хроніки, Ундольського № 1289). Див. попередні рядки, що стосуються патріарха Ігнатія, та перші рядки сюжету про похід русі з повного перекладу за виданням В. Істріна: Ам.511.5–8 “црѣ же Фотиа патриарха створи в него мѣсто , старѣишинѣ асоукритомъ соуцоу .ві. (12 – Т. В.). Црѣ же на агаряны изыде воевати, Оорифаита в Костянтинѣ градѣ оставивъ . дошедшоу * емоу Чръныя Рѣкы глѣмы...”.

⁵⁰ Див.: Летописец Еллинский... – Т. 1. – С. 445, 446, 453, 455.

⁵¹ Пишу: на початку, бо у Короткій палеї саме в цьому фрагменті інтерпольована літописна оповідь про покликання варягів, причому запозичено текст Хроніки Амартола у редакції Ам.s, групи А, що свідчить про пізні походження. Вставка очевидна, наводжу текст, за списком Срезневського, арк. 211 зв. (інтерполяції виділе-

но курсивом): “...и стѣхъ иконѣ поклоняніе проповѣда вѣ 1-ю недѣлю стого поста . по сиѣ же црѣ на агаряны изыде воевати . дошедшоу же емоу Чръмныя рѣкы глѣмы . вѣсть емоу епархѣ при сего црѣтвіи посла . яко роусь и чюдѣ . и словены . и кривичи къ варягоу . и рѣша земля нша добра . велика и обилна . и наряда в неи нѣту . поити княжити и владѣти нами . избрѣша три братіа с роды своим . старѣишии . Рюрикѣ . съде в Новѣградѣ : В лѣтѣ 6334(!) Аскольдѣ . и Дирѣ . на грекы . иде вѣ лодіахъ . А на Костянтинѣ гра^а идоу^т . Аскольдѣ . и Дирѣ . вѣ 200 лодіи . тѣмъ црѣ про^ч не иде . ру^с же вноутрѣ Судѣ вѣшедше...”.

Виділено пунктиром характерне читання з Ам.s групи А – у групі Б імен Аскольда та Діра тут немає.

⁵² Текст Повної палеї див. за: Погодинський № 1435 (РНБ), арк. 440 зв.; Короткої палеї – за списком Срезневського, арк. 211 зв.

⁵³ Ам.s: “преславна”. Для цієї частини немає виданих списків 1-ї редакції повного перекладу Хроніки Амартола, оскільки старший Троїцький список (Ам.тр.) неповний.

⁵⁴ У Короткій палеї: “мниху соуцоу . и патриархоу . постави”.

⁵⁵ Цього немає у палеях, а також у повному перекладі Амартола.

⁵⁶ У палеях та повному перекладі Амартола додано “введе”.

оутверди . и ст̄гихъ иконъ покланяние проповѣда [въ] 1-ю не^а . поста ст̄го⁵⁷ . (=Ам.511.7-21) *по сихъ же цр̄ь* на агаряны изиде воевать . дошедшу же емоу Черныя⁵⁸ рѣки . гл̄мыя . вѣсть емоу епархъ посла яко роусь на Костянтинѣградъ . идоушъ . тѣ[м]⁵⁹ цр̄ь прочее не иде роусь же вноутрь Соуда вшедше , много оубиство кр̄ц̄тяномъ створиша . и въ 200 лодии Костянтинъ гра^а . **окроужиша**⁶⁰ . цр̄ь же *вшеде*⁶¹ едва въ градъ вниде . съ патриархомъ Фитиємъ⁶² къ соуци цр̄кви ст̄гыя б̄ца Влахирнахъ⁶³ . всюнощною мольбою створиша . имя же се приять мѣсто то нѣкотороу князю скоуфаникоу . Влахирноу⁶⁴ нарицаемоу . тоу емоу оубьеноу *быти* . таже⁶⁵ бж̄ствена⁶⁶ ст̄гыя б̄ца ризоу . съ пѣ^сми изнесъше въ море скоутъ *омочивше*⁶⁷ . тишинѣ *бывши*⁶⁸ и морю оукротивъшюся . абие боуря съ вѣтромъ вѣста и вълнамъ велиямъ . въздвигъшемъ засобъ . безбожьныхъ роуси лодия възмяте и . къ брегоу привреже и изиби⁶⁹ яко мало от нихъ отъ таковыя бѣды избѣгнути . и въ свояси съ побѣжениемъ възвратишася”.

Звертаючись до НПЛ мл: та сама композиція Ам.503 / Ам.511 вміщена в скороченні, а головне – присутні “зайві” вирази. Звідкіля вони? Джерелом виявляється ПВЛ. Пор. тексти у наведеній далі табл. № 2: спільний текст двох літописів виділено bold, фрагменти Амартола, відображені лише в одному зі зводів, підкреслено; курсив позначає відмінні читання, пунктир – вирази з Хроніки, не відображені у літописах.

⁵⁷ У паляях та повному перекладі Амартола: “въ 1-ю недѣлю ст̄го поста”.

⁵⁸ В обох паляях хибно: “Чермныя”.

⁵⁹ У Троїцькому хронографі зіпсоване місце, у Повній та Короткій паляях: “идоуть . тѣмъ”; у повному перекладі Амартола “идоу^а, Аскольдъ и Диръ . и тѣмъ”. При цьому імен Аскольда та Діра немає у двох списках: Сп та Ув, а також у грецькому оригіналі. Це додаток однієї з пізніх груп Хроніки Амартола (Ам.s група А).

⁶⁰ Так у Троїцькому хронографі та паляях, у повному перекладі та ПВЛ “остопишя” (див. далі).

⁶¹ У другій редакції списків повного перекладу Хроніки Амартола, Ам.s., “до-

ше^а”; у грецьк. відповідник неточний: “o]62 Повна паляя: “Фотѣмъ”; Ам.s: “Фотиємъ”.

⁶³ Повна паляя: “Влахернѣ” Ам.s: “Влахернѣ”; далі у всіх паралельних текстах: “всенощною”.

⁶⁴ Повна паляя: “скуфяниноу . Влахерну”; Ам.: “скуфяниноу родомъ, Влахерноу”.

⁶⁵ Повна паляя та Ам.: “бывшю . таче”.

⁶⁶ Повна паляя та Ам.: “бж̄ствноюу”.

⁶⁷ Повна паляя та Ам.: “омочивше”.

⁶⁸ Ам., ПВЛ та НПЛ мл: “сущи”(!).

⁶⁹ Ам. “привержени избиени”; ПВЛ “привреже и изби я”; Повна паляя: “приврѣже изби”.

Табл. 2

НПЛ мл 6362 р.	Хроніка Амартола за XVI	Хроніка Амартола за повним перекл.	ПВЛ 6360, 6415, 6374 рр.
а) Новг. ⁷⁰ с. 104.22 “В лѣто 6362. Начало земли Рускои ”. с. 105.10–12 “В си же времена бысть вь Грѣчько земли цесарь именемь Михаилъ, и мати его Ирина, иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ вь пръвую недѣлю поста. При семъ приидоша русь на Царьград”	=Ам.503.1–2 “По Феофилѣ же цѣртова . Михаилъ снѣ его съ матерію Феодорою” =Ам.503.20–21 “и стѣихъ <u>иконъ поклоняние проповѣда вь 1-ю не^а . стго поста</u> ”	Ам.503.1–2 ⁷¹ “По Феофилѣ * цѣртова Михаилъ , снѣ его , <u>исправити оставлен бы^с с мтрию Феодорою цѣркы^х скипетръ</u> ” Ам.503.20–21 “и стѣ ^х <u>иконъ поклонение проповѣдавь в первоую не^а длю стго поста</u> ”	17.25–29Л 6360/852 р. “Индикта 15 днѣ . наченшю Михаилу цѣртоват” нача ся прозывать Руска земля . о семь бо увидѣхомъ ⁷² . яко при семъ цри приходиша русь на Цръгородъ . яко* пишется в лѣтописаньи гречьстѣмъ”
б) с. 105.12–13 в кораблех, бещислено корабль			29.26–27Л 6415/907 “поиде Олегъ на коне ^х и на корабле^х . и бѣ числомъ кораблей 2000 ”
с)	=511.7–10 “ <u>по сихъ же цръ на агаряны изиде воевать . дошедшо же емоу Черныя рѣки . глѣмы . вѣсть емоу епархъ посла яко роусь на Костянтинъградъ . идоуть .</u>	Ам.511.7–10 “Цръ же на агаряны изиде воевать, Оорифаита в Костянтинѣ градѣ оставивъ. <u>дошедшоу * емоу Чръныя рѣки глѣмы, и се абие вѣсть емоу епархъ посла,</u>	21.10–15Л 6374/866 “Иде Асколдъ . и Диръ на греки . и прииде вь 14 [лѣто] ⁷⁴ Михаила цря црю же отшешю на агаряны . <u>дошедшо же ему Черныя рѣки . вѣсть епархъ</u>

⁷⁰ Тут і далі так позначено текст НПЛ мл за виданням: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950.

⁷¹ У Хроніці Амартола, як і в XVI, індикти не позначені; те саме стосується грецьк. тексту: *Истрин В. М. Книги...* –

Т. 2. – С. 3.

⁷² АИХ “оувѣдахомъ”.

⁷³ Прочитується в Ам.с. (А). У виданні В. Істріна вказано рукописи, де вставка відсутня.

⁷⁴ З Іпатіївського та Хлебніковського (IX), ЛРА проп.

	тѣмъ црѣ прочее . не иде"	яко роусь на Костянтинь гра ^а идоу ^г , {Асколдь и Дирь.} ⁷³ и тѣмъ црѣ прочь не иде"	посла к нему . яко русь на Црѣгородь <u>идеть</u> . и вратися <u>црѣ</u> "
d) с. 105.13–19 а въ двусту вшедше въ Суд, много зло ство- риша грекомъ и убиство велико крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣмъ мол- бу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю нощъ;	=Ам.511.10–21 роусь же <u>внутри</u> Соуда вшедше, много оубии- ство кр ^с тяномъ створиша . и въ 200 лодии Костянтинь гра ^а . окроужиша . црѣ же <u>вшедъ едва</u> <u>въ градъ вниде</u> . съ патриархомъ Фотиемъ <u>къ со-</u> <u>уци цркви стѣя</u> <u>бѣа Влахернѣхъ</u> . всюнощноюю мольбою створи- ша . <u>имя же се</u> <u>приятъ мѣсто</u> <u>то нѣкоторому</u> <u>князю скоуфяни-</u> <u>ноу . Влахерноу</u> <u>нарицаемоую</u> . . . <u>тоу емоу оубье-</u> <u>ноу</u> .	Ам.511.10–21 роусь же <u>внутри</u> Соуда вшедше, много оубиство хр ^с тианомъ створиша . и <u>при-</u> <u>шли бо бяхоу</u> въ двоюстоу лодей, Костянтиньгра ^а <u>остуниша</u> . црѣ же <u>доше^а едва</u> въ гра ^а <u>вниде</u> и съ патриархомъ Фо- тиемъ <u>къ соуци</u> <u>цркви стѣя бѣа</u> Влахернѣ , и абие пакы <u>всюнощно-</u> <u>ую мольбою</u> ство- риша . <u>имя же</u> <u>се приатъ мѣсто</u> <u>то нѣкоторому</u> <u>кнзю скуфя-</u> <u>ниноу родомъ</u> Влахерноу на- <u>рицаемоу тоу</u> <u>емоу оубиеноу</u> <u>бывшоу</u> . таче <u>бж^ственоую стѣя</u> бѣа ризоу с <u>пѣсньми</u> изнес- ше , в <u>мори ско-</u> <u>уть омочивше</u> . тишинѣ же	21.15–22.3Л си же <u>внутри</u> Суда вшедше . мно- го оубиство кр ^с тнмъ ство- риша . и въ двою сотъ ко- рабл ^в <u>Црѣградъ</u> <u>остуниша</u> . црѣ же <u>едва</u> въ градъ <u>вниде</u> с патрархомъ {сѣ} Фотѣмъ <u>къ су-</u> <u>щеи цркви стѣи</u> бѣа Влахернѣ всю <u>нощъ</u> мол ^т ву створи- ша . таже <u>бж^ствную</u> стѣ бѣа ризу с <u>[пѣсн]ими</u> ⁷⁵ изнесше в <u>рѣку</u> ⁷⁶ омочивше тишинѣ <u>суци</u> <u>[и] морю</u>

тацѣ святѣи
богородици ризу
изнесше, въ
море скудѣ омо-
чиша; а во время
то яко тишинѣ
суци, и

⁷⁵ Л помилково "ими", Р "пѣсними"; I "пѣсньми", АХ "пѣсньми".

⁷⁶ Тільки X: "море". У Хлебніковському списку на початку зроблені виправлення за Тверським збірником, де, у свою чергу, проведено повторне звірення з якоюсь версією Амартола. Щодо виправлень за

Тверським збірником, див.: The Old Rus' and Galician-Vulhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertins'kyj (Pogodin) Codices. With an Introduction by Omeljan Pritsak [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. 8. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – P. LXXIII.

<p>абие буря вѣста, и потапляше корабля рускыя, и изверже я на брегъ, и во своя сы возвратишася</p>	<p><u>бывши и морю</u> <u>оукротивъшюся</u> . абие боуря съ <u>вѣтромъ</u> вѣста <u>и вълнамъ</u> <u>велиямъ</u> . <u>въздвигъшемъся</u> <u>засобъ</u> . <u>безбожьныхъ</u> роуси лодия <u>възмяте</u> и . къ брегоу привре- же и изби яко <u>мало от нихъ отъ</u> <u>таковыя бѣды</u> <u>избѣгнути</u> . и въ свояси съ <u>побѣжениемъ</u> възвратишася”</p>	<p>соущи и морю <u>оукротившоуся</u>, абие боуря съ <u>вѣтромъ</u> вѣста, и <u>вълна^м велиемъ</u> <u>въздвигшимся за</u> <u>собъ, безбожны^х</u> роуси лодия <u>възмяте</u>, и къ брегоу привер- жени избиени, яко мало от ни^х от таковыя бѣды избѣгнути и въ своаси с. <u>побѣждениемъ</u> възвратишя”</p>	<p><u>оукротившося</u> . абѣ бу^ря вѣста <u>с вѣтромъ</u> . и <u>волнамъ вельямъ</u> <u>въставшемъ за-</u> <u>собъ безбожныхъ</u> руси корабль <u>смяте [и] к берегу</u> <u>приверже и изби</u> <u>я . яко ма[ду]</u> <u>и^х от так^овья</u> <u>бѣды избѣгнути</u> . [и] въ свояси възвратиша”</p>
--	---	--	---

Як бачимо, фрагменти Ам.503 та Ам.511 пам’яток “родини ХВІ” мають небагато перероблень чи скорочень порівняно з повним перекладом. Найвні дві лексичні заміни: “окроужиша” замість “остоупиша”, “бывши” замість “соущи”, пропуск епізоду про “Влахерна-скуфянина” та деякі дрібніші виправлення. Для витягу з Ам.511 паралель у ПВЛ підтримує вихідний варіант Хроніки, а не версію ХВІ⁷⁷.

Версія НПЛ мл має складне компонування. У фр.а бачимо фразу про матір Михаїла з Ам.503.20–21: “иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста”⁷⁸. Натомість фр.с = Ам.511.7–10 у новгородському літописі пропущений, у фр.д = Ам.511.10–21 відсутнє закінчення. З різних статей ПВЛ узято кілька виразів. У фр.а ідентифікується запис ПВЛ під 852 р.: “при семь приходиша русь на Цръгород”. Інформація не унікальна, пор. у ПВЛ під 866: “яко русь на Цръгород идетъ”, та іще віддаленіший відповідник з Ам.511.10: “яко русь на Косѣянтинъград идутъ”, однак текстуально близький до НПЛ мл вираз знаходиться саме в статті ПВЛ 852 р. Далі, у фр. b., ймовірно, перероблене повідомлення 907 р. про “кораблі” русі та їх число. Власне зі статті ПВЛ про похід 866 р. запозичено окремі слова: “всю ноць” зам. ХВІ та Ам. “всюнощноюю”, “сущи” – тоді як

⁷⁷ Крім того, на початку в Ам.503.8 у Ам.с “преславна”, а у ХВІ “простославна”. Однак далі у сюжеті про повернення іконопочитання Феодорою говорить “простославною вѣрою”, тому, вірогідно, це вторинний варіант у Ам.с. На жаль, не можу поки перевірити прочитання у двох інших списках 1-ї редакції

Хроніки – Ермітажному та Синодальному.

⁷⁸ Вона повністю відсутня у ПВЛ. Взагалі, у ПВЛ з Ам.503 походить тільки скорочений переказ Ам.503.1–2 про воцаріння Михаїла. Натомість у НПЛ мл бачимо текстуальне запозичення з композиції фрагментів.

у ХВІ “бывшю”, “корабля” – у ХВІ та Ам. “лодиа”. З ПВЛ не може походити “(в) море скудь” (має бути: “скуть”), оскільки у Початковому літописі тут заміна і пропуск: “(в) рѣку”. Вірогідно, вираз узято з хронографічної версії. Якщо об’єднати усі відомості про текстуальні впливи в НПЛ мЛ у цілісну картину, неважко побачити, що основою виступив запис ХВІ, а з ПВЛ додавалися окремі вислови. До речі, така ж картина спостерігається й у статті 920 р. з описом походу Ігоря: до основного тексту з ХВІ новгородський літописець додав кілька виразів з різних статей ПВЛ. Це наводить на думку про вишкіл людини, яка вміла працювати з хронографічними компіляціями, іноді копіюючи джерела точно, але часом роблячи вставки за пригадуванням⁷⁹. Варто наголосити: контамінація читань з ХВІ та ПВЛ однозначно свідчить про пізні походження НПЛ мЛ – принаймні, пізніше за ПВЛ та ХВІ. Натомість джерелом ПВЛ є повна Хроніка Амартола, хоча, звичайно, не всі уривки з неї скопійовано докладно. Скорочення фрагментів і редагування тексту необхідно віднести до праці укладача Початкового літопису.

Статті 6362 та 6360 рр. Структура та вірогідні джерела. Звернімося до деяких особливостей змісту записів київського та новгородського літописів. У дослідженнях літописання настільки звикли співставляти ПВЛ та НПЛ мЛ й ототожнювати ранні записи з Початковим зводом, що незрідка переходять з реальних текстів на реконструкції “спільних протографів”. Через це змішують зміст і навіть дати обох літописів. Як уявляється, не зайвим буде нагадати, що незважаючи на (вельми) часткову подібність статей, у них є суттєві відмінності. Почну зі статті ПВЛ 6360 р., оскільки вона за обсягом менша, а потім перейду до серії повідомлень НПЛ під 6362 р.

На початку статті 6360 р. зафіксовано, як літописець довідався про прихід русі до Царгорода при імператорі Михаїлі й саме цей пункт поставив першим у відліку років своєї історії: “тѣм же отселе почнемъ . и числа положимъ”. Далі низка років від Адама і до смерті Святополка Ізяславовича позначає ніби загальний план літопису. Ідею “покладення числа” від певного пункту і спеціального зазначення “плану-проспекту” викладу автор ПВЛ запозичив, вірогідно, від Амартола. У його Хроніці в одному з перехідних моментів, коли хроніст розмірковує над принципами своєї праці, в Ам.51.3–7 сказано: “от Адама пакы наченъше, о нарочитыхъ и доблихъ моужь житиискыхъ временъ... таче же по рядуу князь и цѣря Изъльгьскыя... число же временныхъ от великаго Моисия да створимъ”.

Далі автор ПВЛ залучив “Літописець вскорє” патріарха Никифора. Втім, запозичення, як правило, переказані, певні цифри не співпадають. Взагалі, у цій статті ПВЛ значна частина тексту належить руці укладача, так що можна вказати лише приблизні паралелі. У наведеній далі табл. № 8 ліворуч – текст ПВЛ, праворуч – фрагменти творів, звідки зроблені вірогідні запозичення.

⁷⁹ Див. приклади з текстів ХВІ, коли у вираз із Амартола інтерпольовано по 2–3

слова з Малали: *Творогов О. В. Летописец Еллинский...* – С. 152–153.

<p>а) 17.25–27Л Въ лѣт 6360 :·Индикта 15 днѣ . наченшоу Михаилу црѣтвовать нача ся прозывати Руска земля.</p>	<p>Ам.503.1 “По Феофилѣ * црѣтвовать Михаилъ, снѣ его”.</p>
<p>б) 17.27–17.29Л о семь бо увѣдохомъ . яко при семь цри приходиша русь на Цръгородъ . яко * пишется в лѣтописаньи гречѣстѣмъ.</p>	<p>(відпосилання до Ам.511).</p>
<p>в) 17.29Л-18.1Л тѣм же отселе почнем . и числа положимъ.</p>	<p>Ам.51.3–7 “от Адама пакы наченъше... таче же по ряду князь и црѣя Изльцьскыя... число же временныхъ от великаго Моисия да створимъ”.</p>
<p>д) 18.1–10Л яко 1) от Адама ^{до} потопа . лѣт [22]40 и 2 . 2) а от потопа до Аврама . лѣт 1000 и 82 . 3) а от Аврама до исхоженья Моисѣева [лѣт 430 . 4) а от исхоженія Моисѣова] . до Дѣда . лѣт 600 и 1 . 5) а от Дѣда и от начала црѣтва Соломоня . до плѣненья Ерлмля . лѣт 448 . 6) а от плѣненья до Александра лѣт 318 . 7) а от Александра до ржѣва Хѣва лѣт [313] [333]⁸⁰ . [8) а отъ Хѣва рожьства до Костянтина лѣт 318] 9) от Костянтина же до Михаила сего . лѣт 542.</p>	<p>Літописецъ Никифора⁸¹. 1) с. 212 “Въкоупе всѣхъ от Адама до потопа 2242 лѣт”. 2–3) с. 213 “Въкоупе от Адама до конца Авраамля лѣт 3310 . от потопа же лѣт 1072 . Аврааму бо... отнюдоу же на Егупеть . Моисіемъ шествіе . сътвори . бываеъ оубо лѣт 430”. 4) с.215 “Дѣдъ 40. Въкоупе всѣхъ лѣт от исхода снѣвъ Изльвъ . до Дѣда лѣт 630. Соломонъ лѣт 40”. 5) с.217 “Въкоупе всѣхъ от начятка . црѣства Соломоня до плѣненія . Иерлмова лѣт 448”. 6) – 7) с. 218 “Въкоупе всѣхъ лѣт . от Адама до оумрѣтвіа . Александрова лѣт 5167”. с. 220 “Бываеъ оубо всѣхъ лѣт въкоупе . от Адама до воплощенія . гѣ бѣа и сѣса нашего Іс Хѣ . лѣт 5500”. 8) с. 224 “Костантинъ... въ другое же на десяте лѣт црѣтва его прѣвыи съборъ бысть... въ лѣто * 300 и 18 от вѣчлѣченія гѣ нашего Іс Хѣ”. 9) с. 228 “Въкоупе всего от Адама до оумрѣтвіа . Михаила лѣт 6338. Феофи^а лѣт 12 мѣцѣ 3 днѣи 20. (тобто, до воцаріння Михайла – 6350) (Михаилъ снѣ его съ Фео^арою мѣрью его и съ Феклою сестрою его лѣт 14...”).</p>

⁸⁰ Л .т.г. (313); АИХ .т.г.г. (333), Р проп.

⁸¹ Бенешевич В. Н. Древнеславянская

кормчая XIV титулов... – С. 212–228. Курсивом позначено фрагменти спільні або подібні у ПВЛ та Літописці Никифора.

<p>е) 18.10–21Л а от перваго лѣта Михаилова . α)⁸² до перваго лѣт Олгова рускаго князя лѣт 29 . β) а от перваго лѣт Олгова понеже сѣде в Киевѣ . до перваго лѣта Игорева . лѣт 31 . γ) а от перваго лѣт Игорева до перваго лѣта Святъславля . лѣт 13 . δ) а от перваго лѣт Стославля до перваго лѣт Ярополча . лѣт 28 . ε) а Ярополкъ княжи . лѣт 8 . θ) а Володимеръ [княжи] . лѣт 37 . ι) а Ярославъ княжи . лѣт 40 . κ) тѣмже от смрти Стослав^а до смрти Ярославли . лѣт 85 . λ) а от смрти Ярославли до смрти Стополчи . лѣт 60.</p>	
<p>ф) 18.21–24Л но мы на преженьє⁸³ возъвратимся . [и] скажемъ што ся оудѣяло [в лѣ]та си якоже преже почали бяхомъ первое лѣто Мих^аиломъ а по ряду положимъ числа :</p>	<p>=Ам.51.</p>

Як неважко побачити, більш за все під 6360 р. різноманітних обрахунків. Названий імператор Михаїл III, за якого Руська земля почала “прозватися” (стала згадуватися, фр.а). Далі уточнюється, що йдеться про перший похід русі на Царгород, знайдений у “літописанні грецькому” (фр.б), та рішення літописця звідси покласти “число” літ (фр.с). Далі бачимо виклади подій всесвітньої історії від Адама і до імператора Михаїла, близькі до Никифорового “Літописця вскорє” (фр.д). Потім наведено відносні дати у переліку правління руських князів (фр.е), який, як побачимо далі, відштовхувався від канви ПВЛ. Виклад ведеться від 852 через 881 та 912 р. до заключного пункту-згадки про смерть Святополка Ізяславовича 1113 р. На останок літописець зациклив розповідь, повернувшись до тієї “заяви намірів”, з якої почав: він оповідає про наступні літа, а перше літо покладає на воцаріння Михаїла (фр.ф). На загал, постає доволі цілісна стаття, зосереджена спеціально на питаннях хронології. За нею вміщена невеличка низка “незаповнених років”: 6361 / 853, 6362 / 854..., і так до опису походу Михаїла на болгар 8366/858 р., узятого з Хроніки Амартола.

Окремо варто зупинитися на обрахунках літописця, поданих у фр.д, з роками найвизначніших подій всесвітньої історії, та фр.е, де наведено часові межі київських князювань. Перший перелік зроблено на основі Никифорового “Літописця вскорє”. Укладача ПВЛ цікавили, як правило, не

⁸² Для уникнення плутанини у цьому другому переліку операції з цифрами позначено інакше, літерами грецького

алфавіту.

⁸³ А “прежнее”, IX “пре^алежащее”.

конкретні вказівки на термін життя біблійних патріархів, царів чи імператорів, а підсумкові цифри, наведені в кількох місцях “Літописця” після низок дрібніших викладок⁸⁴. Видання слов’янських текстів у рукописах Єфремівської Кормчої (В. Бенешевича) дає більш-менш докладні відповідники. Отже, розглянемо спершу репери подій всесвітньої історії у фр.d; для полегшення сприйняття пронумеровано кожен окрему позицію.

- 1) “Від Адама до потопу 2242 р.” – у ПВЛ скорочене запозичення з “Літописця вскорє”, цифри вірні.
- 2) “Від потопу до Авраама 1072 р.” у “Літописці” – у ПВЛ “1082”, тобто, скорочене запозичення з *похибкою*, помилка в десятках⁸⁵.
- 3) “Від Авраама до виходу Мойсея 430 р.” – переповідання, цифри точні.
- 4) “Від Виходу до Давида 630” р. у “Літописці” – й у ПВЛ “601”, скорочене запозичення з *похибкою*. Здавалося б, помилка заторкнула водночас десятки й одиниці, однак варто взяти до уваги, що палеографічно при записі кирилицею .ā.=“1” легко пояснюється з .ā.=“30”.
- 5) “Від початку царства Соломона до (Навуходоносорового) полону Єрусалима 448 р.” – запозичення у ПВЛ, цифри точні, на початку додано ще (хибне) доповнення: “от Давида и”.
- 6) ПВЛ: “від полону до Олександра (Македонського) 318 р.”. У “Літописці вскорє” немає. Обрахувати можна на підставі абсолютних дат від Творення Світу та ін. даних патріарха Никифора. Однак шлях обрахунку складний, до того ж, для отримання результату ПВЛ треба допустити помилку. Якщо взяти до уваги такі дані: від Адама до Народження Христа 5500, від Адама до Авраама 3310, до Мойсея 430, до Давида 630, Давид правив 40 р., від Соломона до полону 448, тоді від полону до Н.Х. виходить $(5500 - 3310 - 430 - 630 - 40 - 448) = 642$ р. З урахуванням років від Олександра до Н.Х. отримуємо *похибку* в десятках та одиницях. Натомість, якщо взяти помилкове вирахування ПВЛ “601 р.” від Виходу до Давида, в сумі наших складних калькуляцій буде “671 р.”. Вираховуючи “333 р.” від Олександра до Н.Х. (див. № 7), отримуємо $671 - 333 = 338$ р. Порівняння з цифрою ПВЛ “318” знову дає *похибку* позначення десятків, хоча помилка тільки в десятках краще, ніж водночас у десятках та одиницях⁸⁶. Необхідно зважити також, що “318” буквально збігається з періодом від Н.Х. до Костянтина Великого (див. № 8), утворюючи симетричну ланку, які укладач ПВЛ, здається, полюбляв.
- 7) ПВЛ: “від Олександра до Народження Христового 333 р.”⁸⁷. У “Літописці вскорє” немає, однак з нього легко вирахувати потрібне число. Справді,

⁸⁴ Необхідно додати: припускалося, що в ПВЛ використано не переклад, поширений на Русі, а дещо відмінну версію. Грецькі редакції “Літописця вскорє” (Χρονολογικα; 85 Ярослав Щапов відзначив цю проблемну цифру, а також деякі інші: Щапов Я. Н. Византийские хронографические сочинения... – С. 241 (1082 зам. 1072, 318, 313 зам. 333 – останнє невірно, оскільки помилка насправді тільки

ки в Л, див. вище; крім того, зауважено зміщення також у даті 6360).

⁸⁶ Точно цифру “318 р.” можна отримати, коли припустити, що автор ПВЛ заплутався і відлічив не лише роки царювання Давида, а й Соломона (при тому, що у “Літописці вскорє” вираховувалися роки від початку царства Соломона до полону = 448 р.).

⁸⁷ В Л тут “313”, однак у решті списків “333”.

якщо від Адама до Народження Христа 5500 р., а до смерті Олександра 5167 р., тоді різниця $5500 - 5167 = 333$.

8) “Від Н.Х. до Костянтина Великого 318 р.” – у ПВЛ переповідання “Літописця”, цифри точні.

9) “Від Костянтина до Михаїла 542 р.” – У “Літописці” немає, вирахував укладач ПВЛ з різниці точних дат від Творення Світу та вказівок на роки царювання батька Михаїла III, Феофіла, з похибкою у 10 років. Див. 6338 р. від Адама до попередника Феофіла, Михаїла II; 12 р. царювання Феофіла; 5500 р. від Адама до Н.Х., 318 р. від Н.Х. до Костянтина. Тоді $6338 + 12 = 6350$ від Адама до початку царювання Михаїла III (“Михаїла сего⁸⁸”). $6350 - 5500 = 850$ від Н.Х. до Михаїла III, $850 - 318$ (до Костянтина) = 532, на 10 років менше, ніж у ПВЛ. Як легко помітити, це не єдина похибка у десятках, зроблена у фр.d.

Відомо, що помилки у цифрах та складних назвах – найтипівіші для давніх творів. Якщо прийняти припущення про кілька помилок у обчисленнях, тільки визнаємо, що укладач ПВЛ показав себе не надто добрим математиком. Як побачимо далі, використання “Літописця вскорі” у фр.d та “авторська” композиція ПВЛ у фр.e показує ту саму руку.

Аналізуючи списки князів у фр.e, дослідники також зауважили розбіжності, іноді навіть писали про нісенітницю у цифрах. Водночас відзначали й те, що певні закономірності простежуються⁸⁹. Отже, якщо йти від твердо встановлених дат, наприклад, року смерті князя Ярослава Мудрого 1054 р. (λ), тоді “від смерті Ярослава до смерті Святополка років 60” дає 1114 р. ПВЛ про смерть Святополка оповідає під 1113 р., однак у групі списків ЛРА подію датовано 1114 р.⁹⁰, за ультраберезневим стилем. Далі, якщо відлічити назад від 1054 р. “Ярослав княжив 40 р.” (ι, до речі, як Давид та Соломон) – дата близька; має бути 1015 р. Коли застосувати “включаючий рахунок”, тотожність повна. Святослав Ігорович помер на 85 р. раніше за Ярослава (κ), отримуємо 969 р. (похибка зростає, за ПВЛ, має бути 972). Ярополк княжив⁹¹ 8 років, від 969 по 977 (ε, має бути: від 972 по 980). Володимир почав князувати у 978 р. (θ, має бути 980). Далі похибки нарощуються. Святослав став князем у 941 (δ, має бути 945). Перше літо правління Ігоря Старого нібито припадає на 928 р. (γ, має бути 912!). Перше літо Олега, як він став князем у Києві, – на 897 р. (β, має бути 882). Нарешті, від 897 р. до 852 р.

⁸⁸ Літописець знав, що імператорів Михаїлів було кілька, перед Феофілом-батьком Михаїла III царював Михаїл II.

⁸⁹ Огляд див. наприклад: *Данилевский И. Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов.* – Москва, 2004. – С. 187–188; *Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление...* – С. 100–106.

⁹⁰ Маються на увазі короткі записи після закінчення ПВЛ, 290Л.

⁹¹ У таких випадках стилістичних змін у переліках традиційне пояснення для шахматовського напрямку текстології – зміна джерела. Однак необхідно відзначити, що з Ярополком пов’язане братовбивство й убивцею був хреститель Русі Володимир Святославович. Тому ймовірно інше пояснення – укладач ПВЛ коректно зазначив лише початок та закінчення правління князя, який загинув від братньої руки.

отримуємо не “29”, як має бути за текстом, різниця складатиме “45” років (пор. α , “от перваго лѣта Михайлова до перваго лѣта Олгова рускаго князя лѣт 29”). У літературі припускали зсув у 2–3–4 р., пов’язаний із плутаниною з ерами. Стандартна константинопольська передбачає 5508 р. від Творення Світу до Н.Х., тоді як антиохійська, використана у “Літописці вскорє”, – 5500 р.; відома також болгаро-візантійська 5505 р. Однак складність полягає у тому, що в нас відносні дати, зсуви закладати у міркування можна, але вони, радше, мають бути пов’язані з “включающим”/“виключающим” рахунком дат⁹² або помилками арифметичних калькуляцій.

Спробуємо тепер порахувати вперед від 6360/852 р. Тоді “перше літо Ольгове”, коли він сів у Києві, – 881 р. (α), Ігор став князем у 912 р. (β). В основному тексті ПВЛ, як ми бачили, 30 років від Михаїла до утвердження Олега у Києві 6360–6390/852–882, і так само симетрично 30 років від утвердження у Києві до смерті Олега і наступного князювання Ігоря, 6390–6420/882–912. У переліку подібно, хоч і без симетрії: 29 та 31. Далі, однак, знову починаються складнощі. Святослав має сісти на князювання у 925! р. (γ , $912+13=925$ р.); Ярополк – у 953 р. (δ , $925+28$); Володимир – у 961 р. ... Аби Святослав “зміг почати” номінально князувати після смерті батька у 945 р., тотожно ПВЛ, “від першого літа Ігорева до першого літа Святославля” мусило б пройти не 13, а 33 роки. Перехід з “33” у “13”, враховуючи ідентичні помилки у попередньому фр.d, цілком імовірний. Тоді: Святослав став князем у 945 р. (γ , $912+33$), Ярополк став князем у 973 р. (δ , $945+28$, ПВЛ 972), Ярополк княжив до 981 р. (ϵ , $973+8$, ПВЛ 980), тоді ж князювання перейшло до Володимира. Щоправда, Володимирове правління, рахуючи від 981 р.⁹³, мало закінчитися 1018 (є), а Ярославове – 1058 (і). Найправдоподібніше, літописець конструював перелік, відштовхуючись від опорних дат з обох боків – від початку та кінця. Притому, судячи з усього, він зробив кілька помилок. Пор., зокрема, ймовірний перехід “від першого літа Ігорева до першого літа Святославля” з 13 у 33 р. Якщо враховувати такі зсуви, крайні дати корелюються з датами ПВЛ із незначними зміщеннями. Калькуляції показують, знов-таки, невеликі математичні здібності, і добре співвідносяться з попередніми спостереженнями над фр.d. Іноді припускали використання якогось ранішого джерела⁹⁴. Проте, як видається, краще і простіше пояснення полягає в тому, що літописець у процесі укладення ПВЛ дещо переформатував свою версію давньої історії (див., напр. 30+30 р. від 852 р. до смерті Олега в остаточному варіанті ПВЛ, та 29+31 у переліку князювань). Що, власне, не мусить дивувати, адже написання такого величезного зводу зайняло, вірогідно, не один день і не один місяць.

⁹² “Включаючий рахунок” у низці дат за умови проведення кількох послідовних операцій міг призводити до накопичення помилок у кілька років.

⁹³ Після смерті батька Володимир вперше згаданий під 977 р., коли втік від Ярополка з Новгороду “за море”, 75Л. Але ця подія навряд чи можна пов’язувати

з князюванням, радше – з перервою князювання у північних землях.

⁹⁴ Див. “Пам’ять і похвала” Іакова Мніха, де певні помилки повторені, але не відомо, чи не використано тут, навпаки, ПВЛ. Див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1: XI – первая половина XIV вв. – С. 288–290.

Подібні початкові статті у середньовічних історичних творах несуть велике ідеологічне навантаження. У ПВЛ воно обумовлене не тільки тим, що за царя Михаїла справді відбувся перший похід русі на Царгород і це була перша відома літописцеві згадка про “русь”. Треба згадати, що Михаїл III – той самий візантійський імператор, за якого здійснено місію Кирила та Мефодія. У ПВЛ статтю про винайдення слов'янської азбуки та переклад Святого письма поставлено під 6406/898 р. *серед інших подій(!)*. В асоціативну низку потрапили: опис міграції угрів, які проходили повз Київ, їх війни зі слов'янами, додаткові відомості про розселення слов'янських племен, згадка Солуні, Морави та слов'янської грамоти, за чим іде запрошення Кирила та Мефодія князями Ростиславом, Святополком і Коцелом й переклад книг Святого Письма зусиллями Мефодія, 25–29Л. Композиція явно анахронічна, кирило-мефодієвські сюжети потрапили сюди пізніше. Щобільше, цар Михаїл згаданий у такому контексті: “словѣномъ жи[в]оущимъ крѣщнмъ . и княземъ ихъ Ростиславъ и Спкъ и Коцель . послаша ко црѣю Михаилу глѣще . земля наша крѣщна . и нѣ^с оу насъ оучителя...” (26.5–8Л). Схожі вирази вживаються у ПВЛ в описах розселення слов'ян та покликання варягів: “поляном живоущим особѣ...”, “земля наша велика и обилна, а наряда в неи нѣт...”. Тобто, повідомлення про місію Кирила та Мефодія створено за взірцями попередніх сюжетів Введення ПВЛ. Текст є паралельним і вторинним щодо історії полян. Так само, *спершу* в ПВЛ “поча ся прозывати Руская земля”, за Михаїла русь ходила на Царгород, а *потім* слов'яни отримали святі книги. Завдяки хитрощам композиції “місцеві київські руські” події “вивищені” над загальнослов'янськими. При тому, операцію проведено цілком коректно – пізніші числа не вигадувалися. Просто руське повідомлення проставлено на початку, в перших рядках знаменної статті першого 6360 р., що стосувалася історично відомої Русі, а слов'янське – пізніше, і поміж інших подій. Відбулося, так би мовити, “присвоєння першості”⁹⁵ історії, й операція була пов'язана зі знаменною для слов'янського світу фігурою грецького імператора.

Ймовірно, для середньовічного книжника мали значення й такі “віртуальні” матерії як символіка імені, про що писав Ігор Данилевський. За пророцтвом Даниїла, перед кінцем світу встане “Михаїл князь великий”⁹⁶. Дослідник виходить з ідеї, що літопис є аналогом “книг життя” і задається питанням, чому обґрунтування історичності “Руської землі” має йти через згадку грецького імператора⁹⁷. В останньому випадку відповідь напрошується – для утвердження спільноти важливим є “іноземне визнання”, хоча б як достойного супротивника. Однак власне факт наявності у книжності значущого імені також мусив привертати увагу, підтверджуючи справедливість рішення літописця. Варто зважити й те, що “Михаїл князь” згадується у витягах з пророка Даниїла в Іпатіївській редакції ПВЛ під 1111 р. (272I)⁹⁸,

⁹⁵ Термін О. П. Толочка: Толочко А. П. Химера Киевской Руси // Родина. – 1999. – № 8. – С. 29–32.

⁹⁶ Данилевский И. Н. Повесть временных лет. – С. 228.

⁹⁷ Там же. – С. 228, 187.

⁹⁸ Уже доводилося писати, що існує тісний зв'язок між статтями з різних частин ПВЛ і що необхідно враховувати завершення Початкового літопису, відсутне

що хрестильним іменем Святополка Ізяславовича було саме “Михайло”, а перелік 6360/852 р. доведено до смерті Святополка.

Вдамося тепер до *НПЛ* *мл. Стаття 6362 р.* величезна⁹⁹, вміщує матеріал із Введення ПВЛ, повідомлень 6360, 6374, 6370, 6415, 6390, 6488, 6411 рр. та ін.¹⁰⁰ З першою датованою статтею ПВЛ 6360 р. спільного дуже і дуже небагато¹⁰¹. Всупереч усталеній думці про подібність найдавніших датованих повідомлень обох літописів, можна назвати лише паралель “начала земли Рускои” – “нача ся прозывати Русская земля” та згадки про похід русі за часів Михаїла. Що суттєво, специфіка новгородського тексту задовільно пояснюється винятково з *наявних* текстів зразка ПВЛ та ХВІ. Враховуючи ці джерела, статтю *НПЛ* *мл* можна поділити на кілька фрагментів. Див. табл. № 3, розбиту на її складові частини. Наведено тексти, вказано сторінки й рядки видання *НПЛ* *мл* та паралельні стовпчики й рядки видання ПВЛ чи Амартола. Зокрема, йдеться про такі фрагменти (курсивом виділено відмінні відгинки тексту).

а) Використано матеріал ПВЛ статті 6360 р.

Новг.І с. 104.22 “Начало земли Рускои”.

17.26–27Л 6360 “нача ся прозывати Руска земля”.

б) Бачимо матеріал з недатованого Введення ПВЛ про полян.

Новг.І с. 104.22–23 Живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстех и странахъ, владѣюща каждо родомъ своимъ.

9.5–9Л “подем же жившемъ особѣ и володѣющемъ {и} роды своими . иже и до сее братьѣ бяху поляне . и живяху каждо съ своимъ родомъ¹⁰² . {и} на своихъ мѣстѣхъ . владѣюще каждо родомъ своимъ {на своихъ мѣстѣхъ}”¹⁰³.

в) Сюжет Введення про братів Кия, Щека та Хорива.

Новг.І с. 104.23–105.7 И быша три братия: единому имя Кии, второму же имя Щекъ, третьему же имя Хоривъ, а сестра их Лыбедь. И сѣдьяше Кии на горѣ, идѣже нынѣ увоз Боричевъ, и бѣ с родомъ своимъ; а брать его Щекъ на друзии горе, от него же прозвася Щековица; а третии Хоривъ, от него же прозвася Хоривица.

9.9–21Л [и] быша 3 братья . единому имя Кии . а другому Щекъ . а третьему Хоривъ [и] сестра ихъ Лыбедь . сѣдьяше Кии на горѣ гдѣ же ныне увозъ Боричевъ . а Щекъ сѣдьяше на горѣ . гдѣ ныне зовется Щековица . а Хоривъ на третьей горѣ . от него же прозвася Хоривица . и створиша градъ во имя брата своего

у Лаврентіівській групі. Вилкул Т. Л. Повесть временных лет и Хронограф // *Palaeoslavica*. – Cambridge, Massachussets, 2007. – Vol. XV, no 2. – P. 56–116.

⁹⁹ У Комісійному списку *НПЛ* *мл* вона, наприклад, займає 2,5 арк. Новг.І – с. 107–108.

¹⁰⁰ Те, що *НПЛ* *мл* залежить тут цьому від ПВЛ (а не навпаки), частково визна-

ється, напр.: Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. – Москва, 2014. – С. 60–76.

¹⁰¹ Це нечасто відзначається. Див., однак: Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление... – С. 162.

¹⁰² РАІХ “родомъ своимъ”.

¹⁰³ Так тільки Л, РАІХ замість цього: “и”.

И сотвориша градокъ, во имя брата своего старѣишаго и наркоша имя Кыевъ. И бяше около их лѣсъ и боръ великъ и бяху ловища звѣрие. И бѣша мужи мудри и смысленѣ, нарѣчахуса поляне, и до сего дне от них же суть кыянѣ;

старѣишаго . и нарекоша имя *ему*¹⁰⁴ Кыевъ . [и] бяше около *града* лѣсъ и боръ великъ . и бяху ловяще звѣрь бяху мужи¹⁰⁵ мудри и смыслени [и] нарицахуса поляне . от них же {есть} [соуть] поляне в Кыевъ и до сего дне”.

d) Суміщаються вираз про слов'ян за часів поганства із Введення та пасажа щодо язичницьких звичаїв із “Промови Філософа”.

Новг.І с. 105.7–9 *бяху же поганѣ, жруще озером и кладзем и рощениемъ, якоже прочии погани.*

14.31 “[и] прочии погании» + 91.16–171 6694/986 “ови рощенъе . кладеземъ и рѣкамъ жря^x . и не познаша бѣ”.

Фр.е-f-g, скорочення тексту ХВІ Ам.503 та Ам.511, із вкрапленнями з ПВЛ. Тексти див. таб. № 2, тут наведено лише НПЛ мл з відповідними позначеннями сторінок та рядків джерел.

е) Новг.І с. 105.10–12, “В си же времена бысть въ Грѣчько земли цесарь именемъ Михаилъ, и мати его *Ирина*, иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста. При семъ приидоша Русь на Царьград”. – Поєднання переказу Ам.503.1, витягу з Ам.503.8 та 17.25–291 під 6360/852 р.

ф) Новг.І с. 105.12–13 “в кораблех, бещислено корабль”. – 29.26–271, під 6415/907 р.

г) Новг.І с. 105.13–19 “а въ двусту вшедше въ Суд, много зло створиша грекомъ и убиство велико крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣмъ молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ночь; тацѣ святѣи Богородици ризу изънесъше, въ море скудь омочиша; а во время то яко тишинѣ суши, и абие буря вѣста, и потапляше корабля рускыя, и изверже я на брегъ, и во своя сы возвратишася”. – Поєднання вибірки з Ам.511.12–21 та вкрапленъ з 21.15–22.31 6374/866 р.

h) З недатованого Введення про данину полян мечами: доволі точне копіювання з невеличкими змінами та інтерполяцією (“князь же созва...”); “...изгибоша” на початку сюжету співвідноситься з ПВЛ у фр.і.

Новг.І с. 105.20–106.8 по сих лѣгах братиа сии *изгибоша*; и быша обидими древьляны, инѣми околними. И наидоша я козаре на горах сих сѣдяща в лѣсѣх, и рѣша: “платите намъ дань”. Съдумавши же полянѣ и даша от дыма мечъ. И несоша козаре къ князю своему и старѣишинамъ своимъ. *Князь же созва старѣишины своя и рече* имъ:

16.21–17.241 “По сихъ же лѣгѣхъ по см̄рти братѣ сея быша обидимы древлями . [и] инѣми околними . и наидоша я козарѣ сѣдящая на горахъ сихъ в лѣсѣхъ и рѣша *козари* . платите намъ дань . съдумавше [же] поляне и *вдаша* от дыма мечъ и несоша козари ко князю своему . и къ старишин[амъ свои]мъ . и рѣша имъ се налѣзохомъ дань но[в]оу

¹⁰⁴ Так ЛТ, АИХ “(нарекоша) и”, Р проп.

¹⁰⁵ ПРА “бяхуть бо / бяхоуть”, Х “бьяше бо”.

“се налѣзохомъ дань нову”. Онѣ же рѣша *ему*: “откуда”. Он же рече: “в лѣсѣ на горахъ надъ рѣкою Днепрскою”. Они же рѣша: “что суть далѣ”. И показа им мечь; и рѣша старци козарьстѣи: “не добра дань, княже; мы ся доискахомъ оружьемъ одиною страны, рекше саблями; а сих же оружье обоямо остро, рекше мечи; сии имут и на нас имати дань и на иных странахъ”. Се сбьсться все; не от своя воля рекше, от божиа повелѣнѣиа. Якоже при фараонѣ цесари египетьстѣ, егда приведоша Моисѣа, и рѣша старѣишины фараоня: “сеи хочеть смирити власть Египетскую”; яко и бысть; и погыбоша египтяне от Моисѣа, а первѣе бѣша работающе имъ; тако и си *прѣвѣ* владѣша, послѣ же самими владѣша; якоже и бысть: владѣют бо козары князи рускыи и до днешняго дни.

они же рѣша *имъ* откуда . они же рѣша въ лѣсѣ на горахъ . надъ рѣкою Днѣпрскою . они же рѣша что суть вѣдали . они же показаша мечь [и] рѣша старци козарьстѣи . не добра дань княже . мы ся доискахомъ оружьемъ одиною страны¹⁰⁶ . рекше саблями . а сихъ оружье обоюду остро рекше мечи¹⁰⁷ . си имуть имати дань на насъ . и на инѣхъ странахъ . се же сбься все не от своя воля рекша но от бжѣя повелѣнѣя . яко [и] при фара{в}онѣ црѣи еюпетьстѣмъ е[г] да приведоша Моисѣа *прѣдъ фара{в}* она и рѣша {старѣишина} [старци] фараони . се хочеть смирити область еюпетьскую . якоже и бы^с погыбоша еюптяне от Моисѣа . а первое быша работающе имъ . тако и си владѣша а послѣже самѣми владѣють якоже [и] бы^с володѣють [бо]¹⁰⁸ козары рускыи [князи и] до днѣшнѣго днѣ”.

і) Оповідь про данину мечами зациклена, для переходу до наступного повідомлення ще раз повторено початок. Що цікаво, запозичення новгородського літописця “по сих, братии тои” точніше відповідає ПВЛ, ніж текст НПЛ мл у фр.н.

Новг.І с. 106.8 *Нъ мы на преднее
возратимъся. И по сих, братии тои*

16.21Л “По сихъ же лѣтѣхъ по смрѣти
братѣ сея”

ј) Скорочений переказ сюжету про Аскольда та Діра. Крім того, “градок” з цього сюжету ПВЛ використано у НПЛ мл у фр.с, “изгибоша” – у фр.н.

Новг.І с. 106.8–10. *приидоста два варяга и нарекошася князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ; и бѣста княжаща в Киевѣ, и владѣюща полями.*

20.19-21.6Л “и бяста оу него 2 мужа не племени его но¹⁰⁹ боярина . и та испросистася ко Црѣюгороду с родомъ своимъ . и поидоста по Днѣпру . и идуче мимо и оузрѣста на горѣ градок и вѣпрашаста¹¹⁰ . [и] рѣста чии се градокъ¹¹¹ . они же рѣша была суть 3 братья . Кии . Щекъ . Хоривъ . иже

¹⁰⁶ IX “страны”, Л “сторонуою” (далі: “рекоша”), А “страною”, Р проп.

¹⁰⁷ Тільки Л “мечь”.

¹⁰⁸ Л “володѣють”, IXA “владѣють бо”.

¹⁰⁹ ЛТ “ни”.

¹¹⁰ Л “оупрашаста”, Р “вѣпрашаста”, А “вѣпрошаста”, І “вѣспрошаста”, Х “вѣпросиста”.

¹¹¹ IXPA “городъ”.

сдѣлаша градоко-сь . и изгибоша и
мы сѣдимъ . платяче дань {родомъ и^х}
козаромъ . Аскольдо же . и Диръ .
остава въ градѣ семь . и многи варяги
скуписта . и начаста владѣт^ь Польскою
землею”.

к) Переказ двох виразів – з оповіді про полян та звістки про Олега і його взаємини з навколишніми племенами.

Новг.І с. 106.11 и бѣша ратнии съ
древляны и съ улици.

16.22Л “быша обидимы древлями .
[и] инѣми околними” + 24.19–20Л
6393/885 р. “а с уличи . и тѣверци
имяше ра^{тв}”

л) Прелюдія до оповіді про покликання варягів, використано елементи Введення ПВЛ – сюжету про розселення слов’ян, насилля дулібам від волохів, – та статті ПВЛ 6367/859 р., що передуює покликанню варягів.

Новг.І с. 106.12–17 Въ времена же
Кыева и Щека и Хорива новгород-
стии людие, рекомии словени, и
кривици и меря: словенѣ свою во-
лостъ имѣли, а кривици свою, а мере
свою; каждо своимъ родомъ владя-
ше; а чюдъ своимъ родом; и дань
даяху варягомъ от мужа по бѣлѣи
вѣверици; а иже бяху у них, то ти на-
силъ дѣяху словеномъ, кривичемъ и
мерямъ и чюди.

6.19–21Л “словѣни же сѣдоша около
езера Илмеря . [и] прозвашася св^оимъ
имянемъ и сдѣлаша градъ . и нареко-
ша и Новъгородъ”.
9.8–9Л “на своихъ мѣстѣхъ .
владѣюще каждо родомъ своимъ”.
12.2Л “и насилъ творяху женамъ
дулѣпскимъ”.
19.7–11Л 6367/859 “[И]маху дань
варязи изъ заморья . на чюди и
на сл^овѣне^х . на мери . и на всѣхъ
кривичѣхъ . а козари имаху на
полянѣ^х . и на сѣверѣ^х и на вятичѣхъ .
им^аху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма”.

м) Покликання варягів з ПВЛ 6370/862 р. з елементами попередньої статті 859 р. “Въсташа градъ на градъ” – вираз трапляється в Ам.67, але це біблійна цитата (Іса.19.2), яку, вірогідно, новгородський літописець зміг отожднити. “От рода варяжъска” – запозичення у ПВЛ з Ам.567.3.

Новг.І с. 106.17–29 И въсташа словенѣ
и кривици и меря и чюдъ на варягы,
и изгнаша я за море; и начаша
владѣти сами собѣ и городы стави-
ти. И въсташа сами на ся воеватѣ, и
бысть межи ими ратѣ велика и усоби-
ца, и въсташа град на град, и не бѣше
в нихъ правды. И рѣша к себѣ: “князя

19.14–20.10Л 6370/862 “Изъгнаша ва-
ряги за море и не даша имъ дани . и
почаша сами в собѣ володѣти . и не бѣ
в нихъ пр^авды . и въста родѣ на родѣ .
[и] быша в ни^х усобицѣ . и воевати
почаша сами на ся [и] рѣша сами в
себѣ . поищемъ собѣ князя . иже бы
володѣлъ нами . и {су}[ря]дилъ¹¹² по

¹¹² ЛТ “судилъ”, РАІХ “рядилъ”.

поищемъ, иже бы владѣль нами и рядиль ны по праву”. Идоша за море к варягомъ и ркоша: “земля наша велика и обилна, а наряда у нас нѣту; да поидѣте к намъ княжить и владѣть нами”. Изъбрашася 3 брата с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду. И сѣде старѣишии в Новѣгородѣ, бѣ имя ему Рюрикъ; а другии сѣде на Бѣлѣозерѣ, Синеушь; а третей въ Изборьскѣ, имя ему Труворъ. И от тѣхъ варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася русь, и от тѣхъ словет Руская земля; и суть новгородстии людие до днешняго дни от рода варяжъска.

праву . и {да}[идо]ша за море къ варягомъ к руси . сице бо ся звахуть [т] и . варязи {суть} [русъ] . яко се друзии зъвуться све¹¹³ . друзии же оурмане . анъглыне друзии гъте . тако и си рѣша . русь . чюдъ словѣни . и кривичи . [и] вся земля наша велика и обилна . а наряда в неи нѣтъ . да поидѣте княжить и володѣти н^ами . и изъбрашася 3 брата . с роды своими . [и] пояша по собѣ всю русь . и придоша [к словено^м первое . и срубиша горо^д Ладогоу . и сѣде в Ладозѣ] старѣишии Рюрикъ . а другии Синеушь на Бѣлѣозерѣ . а третии Изборьстѣ . Труворъ . [и] от тѣхъ [варягъ] прозвася Руская земля новугородьци ти суть людье ноугородьци от рода **варяжъска**”.

20.15–16Л “по тѣмъ городомъ суть находи^ици варязи а перьвии насельници в Новѣгородѣ словѣне”.

п) Повернення до випущеного фрагмента тієї ж статті 862 р., з невеличкою ампліфікацією.

новг.І с. 107.1–2 По двою же лѣту умре Синеушь и брат его Труворъ, и прия власть единъ Рюрикъ, обою брату власть, и нача владѣти единъ.

20.11–12Л “по дву же лѣту . Синеушь оумре . {а} [и] братъ его Труворъ . и прия власть Рюрикъ [всю одинъ]”.

о) Переповідання і перекомпонування відомостей про Ігоря та Олега, з використанням виразів про “храбрих та мудрих мужів” зі статті 6488/980 р. про варягів у Володимира Святославовича та “мудрих і смислених” полян із Введення.

новг.І с. 107.2–5 И роди сынъ, и нарече имя ему Игорь. И възрастьшю же ему, Игорю, и бысть храборъ и мудръ. И бысть у него воевода, именемъ Олегъ, муж мудръ и храборъ.

23.16–17Л 6390/882 “[и] вынесоша Игоря . {и} [а] се есть снъ Рюриковъ”.

29.12–13Л 6411/903 “Игореви же възрастьшю . и хожаше по Олзѣ и слоушаша е^р”.

79.4–5Л 6488/980 “избра от нихъ мужи добры . смислены и {до}[хра]бры¹¹⁴ . и раздая имъ грады”.

+ 9.19–20Л “бяху мужи мудри и смислени [и] нарицахуся поляне”.

¹¹³ Л “свое”, РА “свие”, IX “свее”.

¹¹⁴ Тільки Л “добры”, РАІХ “храбры”.

р) Переказ статті 6390/882 р. про захоплення Олегом Києва та смерть Аскольда і Діра, близько до тексту. Деякі вислови, наприклад, стосовно “подугорських гостей” виразно свідчать про пізні походження тексту НПЛ мл. Новг.І с. 107.5–21 *И начаста воевати, и налѣзоста Днѣпръ рѣку и Смолнескъ град. И оттолѣ поидоша внизъ по Днѣпру, и приидоша къ горам кыевѣскимъ, и узрѣста городъ Кыевъ, и испыташа, кто в немъ княжить; и рѣша: “два брата, Асколдъ и Диръ”. Игорь же и Олегъ, творящаяся мимоидуца, и потаистася въ лодьях, и с малою дружиною излѣзоста на брегъ, творящаяся подугорскыми гостыми, и съзваста Асколда и Дира. Слѣзъшима же има, выскакаша прочии воины з лодѣи, Игоревы, на брегъ; и рече Игорь ко Асколду: “вы нѣста князя, ни роду княжа, нъ азъ есмь князь, и мнѣ достоитъ княжити”. И убиша Асколда и Дира; и абие несъше на гору, и погребоша и Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорское наричетъ, идеже есть дворъ Олминъ; на тои могылѣ постави Олма церковь святого Николу, а Дирева могыла за святою Ириною. И сѣде Игорь, княжа в Кыевѣ; и бѣша у него варязи мужи словенѣ, и оттолѣ прочии прозвашася русью. Сеи же Игорь нача грады ставити, и дани устави словеномъ и варягомъ даяти, и кривичемъ и мерямъ дань даяти варягомъ, а от Новагорода 300 гривенъ на лѣто мира дѣля, еже не дають.*

22.24–24.41, “[П]оиде Олегъ поимъ воя многи варязи . чюдъ словѣни . мерю . и всѣ кривичи . и приде къ Смоленску съ кривичи . и прия градъ . и посади мужъ сво^и . оттуда поиде внизъ . и взя Любець . и посади мужъ свои . [и] придоста къ горамъ {хъ} киевскимъ . и оувидѣ Олегъ . яко Осколдъ . и Диръ . княжита . [и] похорони вои въ лодья^х . а другия назади остави . а самъ приде нося Игоря дѣтск^а . и приплу подъ Оугорское . похоронивъ вои своя . и присла ко Асколду и Дирови глѣ . яко гость есмь . идемъ въ грѣки от Олга и от Игоря княжича . да придѣта к намъ к родомъ своимъ . Асколдъ же и Диръ придоста . [и] выскакав же вси прочии изъ лодья . и рече Олегъ Асколду и Дирови . вы нѣста князя . ни рода княжа . но азъ есмь роду княжа . [и] вынесоша Игоря . {и} [а] се есть снѣ Рюриковъ . и оубиша Асколд^а и Дира . [и] несоча на гору и погребша и на горѣ . еже ся ныне зоветъ Оугорское . кде ныне Олминъ дворъ . на тои могилѣ поставилъ цркъвь стго Николу а Дирова могила за стою Ориною . [и] сѣде Олегъ княжа въ Кыевѣ . и ре^ч Олегъ се буди мѣи градомъ руским и . бѣша оу него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью . се же Олегъ нача города ставити . и оустави дани словѣномъ кривичемъ и мери и [устави] варягомъ . дань даяти от Новагорода гривенъ 300 на лѣ^т мира дѣля . еже до смрти Ярославлѣ . даяше варягомъ”.

г) Переповідання статті 6411/903 р. Крім того, ще раз використано вираз про “мудрих та смислених”, додано інформацію про сина Ігоря, Святослава.

<p>Новг.І с. 107.22–24 И пакы приведе себѣ жену от Плескова, именовъ Олгу, и бѣ мудра и смыслена, от нея же родися сынъ Святославъ. По сих же пакы временех.</p>	<p>29.13–15Л 6411/903 “и приведоша емоу женоу от Пьскова . именовъ Оленоу . [Олгоу]¹¹⁵”. + 9.19–20Л “бяху мужи мудри и смыслени”.</p>
--	--

Далі слідує наступна стаття: “В лѣто 6428...”. Таке опрацювання тексту ПВЛ передбачає копіювання – з деякими змінами – об’ємних фрагментів та конструювання власних (“редакторських”, “авторських”) доповнень із невеликих уривків або окремих висловів за пригадуванням. Спосіб роботи укладача знову дуже нагадує хронографічні компіляції з їх чергуванням просторих та коротких уривків, точного копіювання та переказу. При цьому для пояснення специфіки викладу НПЛ м.жодної потреби у “спільних протографах, давніших за ПВЛ”, немає. Достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

* * *

Час підбити підсумки запропонованого розгляду текстів перших статей ПВЛ, НПЛ м.жодної та паралельних літописних джерел. Передусім, пояснення О. Шахматова про походження першої дати НПЛ м.жодної 6362 з 6363=“2-го лѣта царствования Михаила” виявилось коректним. Цілком справедливий також висновок, що ця дата має за основу “Палею, соединенную с Хронографом”, або, за сучасною термінологією, Повну хронографічну палею. Невірною є спроба приписати повідомлення зі згадкою 6363 р. ХВІ, до того ж, остаточно застаріло уявлення про Повну палею як надзвичайно давнє джерело. Обидві хронографічні палей, Повна та Коротка, належать до “3-ї редакції ХВІ” й укладені у 1-й половині XV ст. У свою чергу, це повідомлення палей є контамінацією із фрагментів “Сказания о письменех” Черноризця Храбра та “Летописца вскорє” патріарха Никифора поширеної редакції. Старший список останнього репрезентує Новгородська Синодальна Кормча 1281 р.

Далі, в описі походу Аскольда і Діра в НПЛ м.жодної під 6362 р. спостерігається цікаве співвідношення джерел: основу запозичено з ХВІ, а окремі вирази додано з ПВЛ. Відбулася контамінація. Загальний аналіз складу всієї цієї величезної першої датованої статті НПЛ м.жодної 6362 р. засвідчує, що новгородський книжник компопував свою компіляцію з різних фрагментів ПВЛ, додавши також уривки з ХВІ. Натомість автор ПВЛ зробив ціліснішу статтю 6360 р., керуючись ранніми перекладами повної Хроніки Амартола, “Летописца вскорє”. Вплив ХВІ у ПВЛ взагалі не простежується. Треба додати: аналізуючи паралельні до НПЛ м.жодної тексти, довелося вийти за межі початкової статті ПВЛ 6360 р. Звичайно, потрібен ширший контекст, однак попередні спостереження схиляють до думки, що в ранніх статтях ПВЛ наявні єдиний авторський задум і єдина рука.

¹¹⁵ Р “Оленоу”, АІХ “Олгоу”, у Т (втраченому Троїцькому списку) також було: “Ольгоу”, Л проп.

Хочу нагадати, що тут не стояли глобальні завдання перегляду концепцій. І все ж, докладне співставлення текстів виявило деталі, що вказують на інакше їх співвідношення, ніж те, що пропонують традиційні побудови О. Шахматова та його послідовників. Висновки зачіпають загальні проблеми взаємин ПВЛ та НПЛ м.л. У новгородському літописі використано Повну хронографічну палею та/або XVI, а також літопис зразка ПВЛ та власні домисли книжника. У ПВЛ бачимо вплив лише повних перекладів хронік. Якщо врахувати час створення Повної палеї, компілювання у НПЛ м.л. проведено в 1-й половині XV ст. Якщо ж новгородським книжником залучений "спільний протограф" XVI, час має бути дещо ранішим (але не набагато): XIV? ст. Наскільки можна судити, припущення про гіпотетичні "раніші" протографи для розуміння роботи укладача НПЛ м.л. зайве.

Інститут історії НАН України